

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XII.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ

XII.

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Lázár István

Nagyillés János

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2023

Antikvitás & Reneszánsz XII.
(2023/2)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Vigh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasreneszansz@gmail.com

Olvasószerkesztő:
Molnár Annamária

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- LÁZÁR István Dávid: „*o preceps et calamitose senex*” – Petrarca
elmarasztaló véleménye Ciceróról és Senecáról..... 9
- SZÁSZ Keve: Egy elfeledett panegyrikus előképei – Elias Corvinus:
Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas..... 19
- MÁTÉ Ágnes: A végtelen sikertörténet, avagy egy újabb 16. századi
olasz fordítás E. S. Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ából
(Perugia, Biblioteca Comunale Augusta, Ms 2837)..... 41
- VÍGH Éva: Zoo-szemlélet a barokk kori művelődésben: Giovanni
Bonifacio *Szabad és mechanikus művészetek* c. értekezése..... 63

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

- FRAZER-IMREGH Monika: Angelo Poliziano elismerő levele
Cassandra Fedeléhez 87
- NAGYILLÉS János: Nicolas Chorier: *Johannes Meursius: Luisa Sigea de
Velasco: Amor és Vénusz titkai* – pajzán szatíra 99
- KASZA Péter: Bethlen Farkas: *Erdély története*, 16. könyv. Báthory
Gábor uralkodásának kezdete..... 119

RECENZIO

- HAMVAS Endre Ádám: Frazer-Imregh Monika, *Életmód, asztrológia,
mágia a reneszánszban*, Budapest, L'Harmattan, 2023.137
- A kötet szerzői..... 143

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:

antikvitasereszenasz@gmail.com

TANULMÁNYOK

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

„o preceps et calamitose senex” – Petrarca elmarasztaló véleménye Ciceróról és Senecáról

Petrarca Familiarium rerum libri című levélgyűjteményének utolsó, 24. könyvében található az a tíz darabból álló csoport, amelyet a szakirodalom (Petrarca kifejezésével élve) antiquis illustrioribusként tart számon. Ezek a levelek, amint az elnevezésük is mutatja, híres ókori szerzőkhöz íródtak. Petrarca úgy fogalmazza meg ezeket a darabokat, mintha kortársaihoz szóló, valódi misszilis levelek lennének, s ezzel a módszerrel tulajdonképpen önmagát is beemeli a híres elődök társaságába. „Levelezőpartnereikhez” szinte kivétel nélkül a legnagyobb elismerés hangján szól, két kivétellel: Cicerót (a hozzá írott két levél egyikében) és Senecát elmarasztalja. Habár tudjuk (és ezt elmarasztalása mellett expressis verbis ki is jelenti), hogy Petrarca a latin próza legnagyobb mesterének tekinti Cicerót, valamint az antik morálfilozófia legnagyobbjának Senecát, emberi, jellembeli hiányosságaik felett nem huny szemet, élesen szóvá teszi azokat.

Kulcsszavak: *Familiarium rerum libri, antiquis illustrioribus, Cicero, Seneca, morál, jellem*

Meglepőnek tűnhet, hogy Petrarca a címben említett két római filozófust kritikával illeti, különösen azért, mert életművét olvasva egyértelmű, hogy egyébként mindkettejüknek a legnagyobb elismeréssel adózik. Cicerót számtalan alkalommal, a legkülönbözőbb összefüggésekben idézi, s egy alkalommal kijelenti: Cicero nem úgy beszél mint egy filozófus, hanem mint egy apostol,¹ továbbá sajnálkozik azon, hogy antik példaképe a megváltás előtt született, így nem válhatott Krisztus igazságának hirdetőjévé. Seneca írásaira is gyakran utal, szintén sokat idéz belőlük, elismerését a következőképpen fejezi ki. Plutarkhosz, aki a *Párhuzamos életrajzok*ban hasonló jelentőségű görög és római hírességek biográfiáját írta meg, Senecának nem talált méltó párt: „nem szégyellte bevallani,

¹ Mértékadó kiadása FENZI (1992), magyarul LÁZÁR (2003).

hogy [a görögök] nem rendelkeznek olyan morálfilozófussal, aki méltó volna arra, hogy veled szembeállítsák”.²

Ezek alapján szinte elképzelhetetlen volna, hogy Petrarca elmarasztaló véleményét fogalmaz meg velük kapcsolatban, azonban a *Familiarium rerum libri* c. levélgyűjteményének 24. könyvében mindkét példaképét, Cicerót és Senecát egyaránt erőteljesen bírálja. A következőkben arra igyekszem választ találni, hogy mi váltotta ki Petrarca rosszallását, aminek hangot is adott a két ókori hírességhez szóló leveleiben.

Petrarca terjedelmes – 24 könyvből álló, 350 levelet tartalmazó – gyűjteményének keletkezéstörténetét maga a szerző beszéli el a bevezető levélben.³ Elmondása szerint egyszer szomorú hangulatban ült a szobájában, már-már a halálra készülődve,⁴ amikor szétnézett és számtalan, porosodó és pókhálókka beszótt kézírata ötlött a szemébe. Elkeseredésében úgy gondolta, hogy nem érdemes megőriznie ezeket, és több mint ezer költeményét és levelét tűzre vetette, „hogy az javítsa ki őket”.⁵ A pillantása eközben egy sarokban porosodó kéziratkupacra esett, amit nem tudni, miért, megkímélt és átnézett. Ez a halom a barátaihoz, ismerőseihez írott leveleit tartalmazta. Átolvasta őket, és a lényegtelenebbeket elhagyva átküldte a levél címzettjének, barátjának, az általa Szókratésznek szólított Ludwig van Kempennek. A levelek tematikáját illetően a következőt mondja: „Itt sok, a barátaimhoz közvetlen hangnemben szóló írást találsz, amelyek részint köz- és magánügyekről szólnak, részint a gondjaimról és egyéb témákról, amelyek véletlenszerűen adódtak.”⁶

Petrarca azt sugallja tehát, hogy többnyire nem nagy jelentőségű témákról szólnak a levelei, ráadásul minden kompozíciós szándék nél-

² *Familiarium rerum libri* 24, 5, 3: [...] non erubuit confiteri, quod quem tibi ex equo in moralibus preceptis obicerent non haberent. – BOSCO et al. (1992). (A továbbiakban: *Familiaries*).

³ *Familiaries* 1, 1.

⁴ A levél 1350-ben keletkezett, és feltehetőleg az elbeszélte esemény is akkorra tehető. Petrarca csüggedtsége érthető, hiszen az 1348-as pestisjárványban sok közeli barátját elvesztette, ráadásul – a *Daloskönyv*ben – még Laura halálát is a járványhoz kötötte.

⁵ *Familiaries* 1, 1, 10: [...] mille, vel eo amplius, seu omnis generis sparsa poemata seu familiares epystolas [...] Vulcano corrigendas tradidi.

⁶ *Familiaries* 1, 1, 33: Multa igitur hic familiariter ad amicos [...] scripta comperies, nunc de publicis privatisque negotiis, nunc de doloribus nostris [...] est, aut aliis de rebus quas casus obvias fecit.

kül, szinte „ömlesztve” juttatja el ezeket a címzetthez. Ezzel szemben és emellett számos etikai-morálfilozófiai kérdésről esik szó a terjedelmes gyűjteményben, például a barátságról, az idő múlásáról, a magányos életmódról, a gyászról, halálról stb. Önmagában azonban az a tény, hogy a gyűjteményt *librinek* nevezi, 24 könyvre tagolja (amelyről ő maga mondja el, hogy 1359-ben szerkesztette át a korábbi 12 könyves tagolást annak hatására, hogy elolvasta Leonzio Pilato *Odüsszeia*-fordítását), valamint a többszöri átdolgozás is jelzi, hogy tudatos szerkesztéssel állunk szemben. A bonyolult kompozíciójú, szerteágazó tematikájú levélgyűjteményt a kutatók sokféle módon igyekeztek értelmezni,⁷ azonban ez kívül esik jelenlegi tanulmányom tárgyán.

A *Familiars* 24. könyve tizenhárom levelet tartalmaz. Az első egy általános bevezető elmélkedés az idő feltartóztathatatlan múlásáról, a második egy vicenzai költőbarátjához íródik a következő levelek tartalmáról, keletkezéstörténetéről, a záró darab pedig az egész gyűjteménynek keretet ad, amint a legelső levél, ez is szeretett Szókratészéhez íródik. A könyv fennmaradó tíz levele jeles antik személyiségekhez szól. Ezt a levélcsoportot, Petrarca megnevezését⁸ alkalmazva, a szakirodalom *antiquis illustrioribus*nak nevezi. Hogy miért ír Petrarca haláluk után sok évszázaddal misszilisnek tűnő levelet nekik, a 24. könyv 2. darabjában a következőképpen indokolja: „Néhány [levél], amelyet változatosságra törekedve munkám során kellemes pihenésként írtam, híres antik személyiségekhez szól.”⁹

Majd így ír: „Játszadoztam ezekkel a kiemelkedő tehetségekkel, talán meggondolatlanul, de szeretetteljesen, szomorúan és őszintén; időnként – megvallom – őszintébben, mint szándékoztam.”¹⁰

Valóban pihentető játszadozásnak, egyszerű stílusgyakorlatnak tekinthetjük ezeket a leveleket? Ha így lenne, valószínűleg a fentebb említ-

⁷ A *Familiars* értelmezésére ld. pl. DOTI (1992), LENGYEL (2011: 9), MAZZOTTA (2018), ANTOGNINI (2008), ENENKEL (2008).

⁸ *Familiars* 24, 2, 6.

⁹ *Familiars* 24, 2, 6: [...] *paucis ibi varietatis studio et ameno quodam laborum diverticulo antiquis illustrioribus inscribuntur.*

¹⁰ *Familiars* 24, 2, 16: *Lusi ego cum his magnis ingeniis, temerarie forsitan sed amanter sed dolenter sed ut reor vere; aliquanto, inquam, verius quam vellem.*

tett tűzre kerültek volna, ugyanis a gyűjtemény minden darabja Petrarca számára igenis jelentőséggel bírt, így az antik hírességekhez szóló levelei sem véletlenül kerültek be a *Familiaries*be. Egy korábbi tanulmányomban kifejtettem,¹¹ hogy Petrarca igazi szellemi társainak az ókori római szerzőket tekinti, többek között ezért intéz hozzájuk baráti leveleket, és áthidalva a sok évszázadot, ami elválasztja tőlük (talán erre szolgál a 24. könyv 1. darabjának hosszas elmélkedése az idő feltartóztatatlanságáról és felfoghatatlanul gyors múlásáról) kortársainak tekinti őket, ezzel persze önmagát is beemelve a jeles társaságba.

Petrarca 1345-ben Veronában rábukkant egy kódexre, amely Cicerónak az *Ad Atticum*, az *Ad Quintum fratrem*, valamint az *Ad Brutum* című gyűjteményét (továbbá a neki tulajdonított, Octavianushoz szóló levelet) tartalmazta. Nem sokkal később született meg az *antiquis illustrioribus* Ciceróhoz szóló egyik levele. Ennek keletkezési körülményeiről a *Familiaries* bevezetőjében így ír: „nem tudtam visszafogni magam, hogy neki [...] – szellemi barátságunk jogán –, az időről megfeledkezvén, mintha kortársam lenne, ne írjak”.¹² Már itt is jelzi, hogy meglepődve olvasta a levelekben, hogy mennyit panaszkodik magánéleti problémáiról, mennyire következtelen a társadalmi kapcsolataiban, mennyi ellentmondás feszül a filozófus és a levélíró Cicero között. Ez a keserű felismerés és a belőle fakadó indulat vezethette Petrarcát a Ciceróhoz szóló első levelének megírásában. (Itt jegyzem meg, hogy mennyire fontos volt Petrarca számára Cicero, jelzi többek között az a tény is, hogy az antikok közül egyedül neki írt két levelet is.)

Az *antiquis illustrioribus* mindössze két olyan levelet tartalmaz, amelyeknek címzettjével kapcsolatban Petrarca nem az elismerés hangján szólal meg, ellenkezőleg: igen erőteljes kritikát fogalmaz meg. Ez a két személy Cicero és Seneca. A Cicerót elmarasztaló levél rögtön az első, ezt követi a – talán az előző bántó tartalmát enyhítendő¹³ – ugyancsak neki írott, azonban komoly elismerést tartalmazó írás (ebben a latin pró-

¹¹ LÁZÁR (2022: 83–90).

¹² *Familiaries* 1, 1, 42: *temperare michi non potui quominus [...] sibi tanquam coetaneo amico, familiaritate que michi cum illius ingenio est, quasi temporum oblitus, scriberem.*

¹³ *Familiaries* 24, 4, 1: [...] *veris reprehensionibus irascimur, veris laudibus delectamur, vagyis „[...] a jogos szemrehányás haragra gerjeszt, az igaz dicséretnek örülünk”.*

za legkiválóbb mestereként ünnepli, ahogyan Vergiliust a költészet legkiemelkedőbb alakjaként), s rögtön ezután következik a Senecát kritizáló írás.

Tekintsük át röviden, miért fogalmaz lesújtó erkölcsi ítéletet Petrarca a két általa különösen kedvelt antik szerzővel szemben, s miért illelt Cicerót – amint az a címben is szerepel – „hebehurgya és bajkeverő öregember” elnevezéssel, ami egyébként idézet a Cicerónak tulajdonított, Octavianushoz írott levélből.¹⁴ Ismereteinek forrásai Cicero esetében a fellelt levélgyűjtemények, Seneca esetében pedig Suetonius, valamint az *Octavia* című tragédia, amelynek szerzőségét már Petrarca is kétségesnek tekinti, mára pedig egyértelműen elvitatják Senecától.¹⁵

A Ciceróhoz szóló első levelét a misszilisekre jellemző fordulattal indítja: „A már régóta nagyon várt, és olyan helyen fellelt leveleidet, ahol nem is számítottam rájuk, nagy mohósággal olvastam végig.”¹⁶ Ezt követően arról beszél, hogy szomorúsággal töltötte el annak felismerése, hogy Cicero a magánéletében gyakran volt kötekedő, meggondolatlan, barátait méltatlanul sértegető személyiség, és arra a következtetésre jut, hogy öregkorára a fiatalokat jellemző dicsőségvágy kerítette hatalmába, amely végül filozófushoz méltatlan vesztét okozta. Név szerint tesz említést Dionysiusról, Dolabelláról, akikkel szemben állhatatlanul viselkedett, a közéletből pedig utal Caesarhoz és Pompeiushoz fűződő ambivalens viszonyára, politikai tévedéseire. Megérti, hogy az Antonius elleni *Philippikák* megírására a köztársaság és a szabadság szeretete indította, azonban ezzel összeegyeztethetetlennek tartja közeledését Octavianushoz, aki – ha közvetlenül nem is ártott neki – nem állt útjába az üldözöinek. Így értelmezi ugyanis Brutus Ciceróhoz intézett egyik levelének következő mondatát: „Mert ha kedveled Octaviust, akkor úgy tűnsz fel, mint aki nem az ura elől menekül, hanem egy szívélyesebb urat keres magának.”¹⁷ A végső következtetés levonása előtt felteszi a kérdést:

¹⁴ Cic. *Ad Octavianum* 6, 1. WESENBERG (1873).

¹⁵ A források pontos azonosítására itt nincs lehetőségem.

¹⁶ *Familiares* 24, 3, 1: *Epystolas tuas „diu multumque perquisitas” atque ubi minime rebar inventas, avidissime perlegi.*

¹⁷ Cic. *Ad Brutum* 1, 16, 7: *Siquidem Octavius tibi placet, non dominum fugisse sed amiciorem dominum quesisse videberis.* WESENBERG (1873).

„Mert ugyan mit ér, hogy másokat tanítasz, mit használ, hogy ékes szavakkal mindig az erényekről értekezel, ha mindeközben önmagadra nem hallgatsz?”¹⁸ Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy sokkal jobb lett volna, ha Cicero vidéki magányba visszavonulva, filozófiával foglalkozva öregedett volna meg, s nem törekedett volna politikai karrierre, és nem törődött volna a köztársaság ellenségeivel.

A 24. könyv következő levele ismét Ciceróhoz szól – mint említettem, ez már *laudatio* –, majd az ötödik, Senecához íródott levélben ismét elmarasztaló véleményének ad hangot Petrarca. Már az első mondatban elnézést kér az ókori filozófustól amiatt, hogy számára kellemetlen dolgokról fog beszélni, azonban mentségül éppen azt hozza fel, hogy korábban Cicerót, a latin próza legkiválóbbját sem kímélte. Határozottan kijelenti, hogy az antikok és a saját véleménye szerint is Seneca a legkiválóbb morálfilozófus, azonban éppen ezért érthetetlen számára viselkedése, amely szöges ellentétben áll a tanításával. Legfőbb hibájának azt tartja, hogy elvállalta Nero nevelését. Nevetségesnek ítéli Seneca védekezését, mely szerint nem ismerte fel idejekorán, hogy milyen szörnyeteggé válik majd tanítványa, illetve a végzetet okolja, hogy nem tudott szabadulni a megbízatásától. Ez utóbbit éppen Seneca egyik – Kleanthésztől származó – mondásával cáfolja: „A végzet irányítja azt, aki erre hajlandó, az ellenkezőt pedig vonszolja.”¹⁹ Az előbbivel kapcsolatban pedig kételyeit fejezi ki, nem tartja valószínűnek, hogy a bölcs ne ismerte volna fel az ifjú császár cselekedeteiből a fenyegető veszedelmet. Inkább Seneca dicsőségvágyát és hiúságát tartja a valódi oknak, illetve azt a szándékát, hogy neveltjét teljesen elszigetelje a többi lehetséges tanítótól, és kizárólag az ő útmutatásait kövesse.

Másik jelentős erkölcsi vétkének az *Octavia* című tragédia Nero ábrázolását tekinti, ami – akármilyen szörnyeteg is volt Nero – illetlenség az alattvalótól uralkodójával, egykori mestertől tanítványával szemben, akinek oly sokat hízelgett korábban – bár megjegyzi, hogy a mű szerzősége bizonytalan. Ezt a kétséget kihasználva Petrarca még egyet csavar az érvelésen. Ha Seneca a szerző, akkor morális vétket követett

¹⁸ *Familiares* 24, 3, 6: *Nimirum quid enim iuvat alios docere, quid ornatissimis verbis semper de virtutibus loqui prodest, si te interim ipse non audias?*

¹⁹ Sen. *Ep.* 107, 11: *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.*

el, ha pedig nem ő, akkor létezett egy olyan kortárs szerző, akinek stílusa vetekedett az övével. Így pedig írói hírneve szenved csorbát: „[...] így tehát amilyen mértékben enyhül az erkölcsi gyalázat, olyan mértékben csökken tehetséged hírneve.”²⁰ A levél befejező szakaszában Senecával szembeni kritikáját is enyhíti némiképp. Elképzeltetlenné tartja, hogy az ókori bölcs – aki Szent Pállal levelezett²¹ – egyetértett volna Nero kegyetlen keresztényüldözésével.

A két levél gondolatmenetéből egyértelműen kiderül – amit Petrarca a Ciceróhoz írott második levelében ki is mond²² –, hogy nem irodalmi, szónoki, filozófusi tevékenységüket marasztalja el, hanem a tanításaikkal összeegyeztethetetlen, azokkal ellentétben álló életmódjukat, jellembeli hibáikat. Ez a dichotómia szerinte abból következik, hogy nem tudtak ellenállni a hatalom, a befolyás csábításának, ezért részt vettek a politikai életben, így kénytelenek voltak megalkudni, műveikben hangoztatott elveiket és szellemi függetlenségüket is feladva behódolni a római állam vezetőinek.

Ezzel szemben Petrarca büszke szellemi függetlenségére, valamint arra, hogy az evilági – akár politikai, akár egyházi – hatalmasságokkal szemben sohasem kellett megalkudnia, világéletében szabad tudott maradni, és ezt többször is hangoztatja műveiben. Az *Utókorhoz* című önéletrajzában a következőképpen fogalmaz:

Fejedelmek és királyok tiszteltek meg vonzalmukkal, és nemesek barátságukkal olyannyira, hogy irigyeltek érte. Sokuk elől azonban – bármennyire is kedveltem őket – elmenekültem: oly nagy volt bennem a velem született szabadságvágy, hogy ha valami olyasmit tapasztaltam, ami akár csak az elnevezésével is ellentétes, minden erőmmel elkerültem. Korunk leghatalmasabb királyai kedveltek és tiszteltek engem. Hogy miért? Nem tudom. Ők tudják.²³

²⁰ *Familiars* 24, 5, 17: [...] ita quantum morum demitur infamie, tantundem ingenii fame detrahi oportet.

²¹ Petrarca még hitelesnek tartotta a Seneca és Szent Pál közötti levelezést.

²² *Familiars* 24, 4, 2: [...] ut homo vixisti, ut orator dixisti, ut philosophus scripsisti; vitam ego tuam carpsi, non ingenium non linguam, ut qui illud mirer, hanc stupeam.

²³ *Principum atque regum familiaritatibus ac nobilium amicitiiis usque ad invidiam fortunatus fui. Multos tamen eorum, quos valde amabam, effugi: tantum fuit michi insitus amor libertatis,*

Ennek ellenére Petrarcat élete során többször érte az a vád – leginkább több évig tartó milánói tartózkodása idején, amikor a Viscontik támogatását élvezte –, hogy zsarnokokkal áll baráti kapcsolatban, udvartartásukhoz tartozik, szolgálatukban áll. Egyik invektívájában részletesen cáfolja a vádat, és kitér arra, hogy szellemi függetlenségét meg tudja őrizni, nem hódol be a fejedelmeknek: „Lelkemben senkinek nem vagyok az alárendeltje, kizárólag Istennek, aki a lelkemet nekem adta, illetve annak, akiről meggyőződése, hogy Isten barátja. Nagyon kevés ilyen ember van.”²⁴

Lelkével szemben azonban teste nem élvez teljes szabadságot: „Másik részem azonban – ez a földi – szükségképpen alattvalója a földi uralkodóknak, akiknek a területén élek”.²⁵ Bár – amint azt be is vallja – Petrarca sem tud teljesen szabadon élni, szellemi függetlenségét meg tudja őrizni, és képes erkölcsi elveivel összeegyeztethető életmódot folytatni. Ezért nem alaptalanul fogalmazza meg elmarasztaló véleményét az általa egyébként tisztelt és szeretett ókori példaképeiről.

Források

- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarium rerum libri*, Firenze, 1992.
- BUFANO 1987 A. BUFANO (a cura di), *Francesco Petrarca: Invektiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*, Firenze, 1987.
- FENZI 1992 E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, Milano, 1992.
- LÁZÁR 2003 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*, Szeged, 2003.
- SÁROSI et al. 2002 SÁROSI GY. et al. (ford.), *Seneca Minor: Erkölcsi levelek*, in: Takács L. (utószó, jegyz.), *Seneca I., Prózai művei I.*, Budapest, 2002.

ut cuius vel nomen ipsum illi esse contrarium videretur, omni studio declinare. Maximi reges mee etatis et amarunt et coluerunt me; cur autem nescio: ipsi viderint. VILLANI (1990: 10).

²⁴ *Animo quidem sub nullo sum, nisi sub Illo qui michi animum dedit, aut sub aliquo quem valde Illi amicum ipse michi persuaserim, rarum genus.* BUFANO (1987: 1012).

²⁵ *Pars autem mei altera hec terrestris terrarum dominis quorum loca incolit subdita sit oportet.* BUFANO (1987: 1012).

- VILLANI 1990 G. VILLANI (a cura di), *Francesco Petrarca: Lettera ai posteri*, Roma, 1990.
- WESENBERG 1873 D. A. S. WESENBERG (recogn.), *Cicero: Epistulae ad Brutum*, in: M. Tullii Ciceronis, *Scripta quae manserunt omnia partis III. vol II.*, Lipsiae, 1873.

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, Milano, 2008.
- DOTTI 1992 U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma, 1992.
- ENENKEL 2008 K. A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen (Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius)*, Berlin – New York, 2008.
- LÁZÁR 2022 LÁZÁR I., *Petrarca híres antik személyiségekhez írott levelei*, in: Kincses K. M. (szerk.), *A levél mint történeti forrás*, Budapest, 2022.
- LENGYEL 2011 LENGYEL R., *Petrarca a lélekvezető*, doktori értekezés, kézirat, Szeged, 2011.
- MAZZOTTA 2018 G. F. MAZZOTTA, *Petrarca „levelezéseposza”*, in: V. Kirkham – A. Maggi (szerk.) – Lengyel R. et al. (ford.), *Petrarca. Kalauz az életműhöz*, Budapest, 2018.

„o preceps et calamitose senex” – Petrarch’s Damning Review of Cicero and Seneca

In Book 24 of Petrarch’s letter collection titled Familiarium rerum libri, there is a group of ten pieces that the literature considers (using Petrarch’s terms) as antiquis illustrioribus. As the name suggests, these letters were written to famous ancient authors. Petrarch formulates these pieces as if they were real missives addressed to his contemporaries, thus effectively placing himself in the company of his famous predecessors. With almost no exception, he addresses his ‘correspondents’ in a tone of the highest praise, with two exceptions: he condemns Cicero (in one of the two letters addressed to him) and Seneca. Although we know (and he expressly states this in addition to his condemnation) that Petrarch considers Cicero to be the greatest master of Latin prose and Seneca to be the greatest of ancient moral philosophy, he does not overlook their human, character deficiencies, and he sharply points them out.

Keywords: *Familiarium rerum libri, antiquis illustrioribus, character, Cicero, Seneca, moral*

SZÁSZ KEVE

Egy elfeledett panegyrikus előképei – Elias Corvinus: *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*

*Bár a 16. században élt Elias Corvinus neve nem ismeretlen a neolatin kutatás számára, Corvinus fő művével, a Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcasszal eddig érdemben még nem foglalkozott sem a nemzetközi, sem a hazai kutatás, annak ellenére, hogy a szerző jelentős magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett, szóban forgó panegyrikus eposzának célkitűzése pedig Hunyadi János törökök elleni háborús tetteinek megéneklése volt. Jelen tanulmány ezen adósságból kíván valamennyit törleszteni, amikor a mű forrásanyagai után kutatva feltárja a megalkotásához felhasznált irodalmi és történeti munkákat, illetve azok viszonyát az eposzhoz. Az antik re-miniscenciák felsorolása után sor kerül a mű Alessandro Cortese De laudibus bellicis Matthiae Corvini regis Hungariae című panegyrikusával és Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum decadesével való párhuzamainak bemutatására is.**

Kulcsszavak: Elias Corvinus, Hunyadi János, humanizmus, *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, panegyrikus

Elias Corvinus a 16. század azon alakjai közé tartozik, akiknek eddig nem szentelt különösebb figyelmet sem a nemzetközi, sem a hazai kutatás, annak ellenére, hogy a szerző kiterjedt magyarországi kapcsolatrendszerrel rendelkezett.¹ Tagja volt a Radéczy-körnek, illetve szoros barátságot ápolt a szigetvári hős, Zrínyi Miklós vejével, Batthyány Boldizsárral.² A fenti állítás még inkább elmondható

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem.

¹ Eredeti neve Raab, 1537-ben született Joachimstahlban német lutheránus családba. Életéről bővebben ld. SÁRKÁNY (1973).

² Elias Corvinus ismeretségi köréről bővebben ld. BARLAY (1997), KISS (2017), BOBORY (2018).

Corvinus fő művéről, a lepantói győzelem apropóján íródott és II. Rudolfnak dedikált Hunyadi-panegyrikusról, a *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*ról, amely 1573 és 1575 között íródott.³ A műnek egyetlen kézírata maradt ránk, amely jelenleg az ÖNB-ben található (Cod. Vind. Lat. 9878). A Hunyadi János török elleni háborús tetteit megörökítő eposzról mind ez ideig egyetlen rövid, mindössze öt oldal terjedelmű összehasonlító elemzés született Galántai Erzsébet tollából.⁴

Jelen tanulmányban az eposz előképeit, forrásanyagait kívánom feltárni. Először bemutatom azokat az imitált (vagy alludált) szövegrészeket, amelyeket Corvinus klasszikus antik, illetve keresztény költőktől vett át. Ezt követően rátérek arra, hogyan viszonyul a mű Alexander Cortesius *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* című panegyrikusához.⁵ Végül a mű Bonfini *Rerum Hungaricarum decades*ével való kapcsolatát elemzem.

Antik és (ó)keresztény előképek

A klasszikus előképek között elsőként Vergilius *Aeneis*ét kell említenünk. Corvinus név szerint szerepelteti Vergiliust panegyrikusának záró soraiban (majd egy sorral később Homéroszra tesz utalást):

Non ego, si immensi flueret mihi vena Maronis,
Si concessa foret Smyrnaeae gratia linguae,
Annuerem, pater Hunniade, me aequare canendo
Posse tuas laudes [...]
(1027–1028)⁶

Műve végén ugyanúgy szól panaszkodva a két Hunyadihoz, mint ahogy azt az Alvilágban Anchises árnya teszi, amikor felsorakoztatva Aeneas

³ A mű datálását illetően ld. SÁRKÁNY (1973: 5). A keletkezés SÁRKÁNY által tévesen meghatározott *terminus post quem*jét helyesbíti BARLAY (1997: 352).

⁴ GALÁNTAI (2006).

⁵ Cortesius panegyrikusáról ld. SZÖRÉNYI (1987–1988), SIMON (2021).

⁶ „Én nem lennék képes, beismerem, még ha a mérhetetlen nagy Maro vére folyna bennem, ha megengedtetne nekem a szmürnai nyelv bája, Hunyadi atya, méltón megénekelni a te dicső tetteidet [...]” Ahol nem jelöltem másképp, a szövegeket saját fordításban közlöm.

előtt a leendő Róma majdani nagy alakjait, szónoklatában így szólítja meg a Fabiusokat: *Quo fessum rapitis, Fabii?* (Verg. *Aen.* 4, 845).

Quo fessum rapitis, Matthia o magne paterque
Hunniadae? O, vastis quanta haec sunt nomina terris!
(1065–1066)⁷

Két sorral később pedig „búcsúzva” tőlük ugyanazon szavakkal szólítja meg őket, mint Aeneas, amikor Helenustól és Andromakhétól búcsút véve elhajózott.

Vivite felices animae per sydera Olympi
Proque piis meritis caelestum praemia habete;
(1068–1069)⁸

Vivite felices, quibus est fortuna peracta
iam sua: nos alia ex aliis in fata vocamur.
(Verg. *Aen.* 3, 493–494)⁹

A műben felbukkannak további párhuzamok is, amelyek a latin irodalomban való ritka előfordulásukkal hívják fel magukra a figyelmet.¹⁰

Hunyadival kapcsolatban jelennek meg a legvilágosabban az *Aeneis*-szel való párhuzamok. A *gubernator* (542) a törökök cselére felfigyelve ugyanúgy szalad le a várból, mint ahogyan Laokoón, aki figyelmeztetni akarta a trójaiakat a falóval kapcsolatos aggályaira: *Laocoon / ardens*

⁷ „Hová ragadjátok az elfáradtat, ó, Mátyás és nagy Hunyadi atya? Ó, mily nagyok ezek a nevek a széles földeken!”

⁸ „Éljetek boldog lelkek az Olympos csillagai közt és kegyes érdemeitekért bírjátok az égiek jutalmait!”

⁹ „Éljetek boldogan, kiknek már beteljesedett saját sorsuk: minket most egyik végzetből a másikba szólítanak!”

¹⁰ Fellelhető a *caedis acervos* (843) szókapcsolat, amely egyetlen Valerius Flaccus helytől eltekintve (Val. Fl. 3, 274) csak az *Aeneis*-ben szerepel: *Ingentis Rutulae spectabit caedis acervos*. (Verg. *Aen.* 8, 242), vagy a szintén ritka *caede peracta* (879) sorzárlat, ami klasszikus szövegekben az *Aeneis* mellett (*Mox hic cum spoliis ingenti caede peracta*, Verg. *Aen.* 242) csak két ízben Lucanusnál (Luc. 2, 203; 2, 512), illetve egyszer az *Ilias Latiná*-ban (732) fordul elő.

*summa decurrit ab arce.*¹¹ Vö. *Prospiciens summa solers Corvinus ab arce, decurrit.*¹² További párhuzam, hogy Hunyadi ugyanazokkal a szavakkal buzdítja katonáit, mint Aeneas. A műben Hunyadi szájából hangzik el a szállóigévé vált *Durate et vosmet rebus servate secundis* (Verg. *Aen.* 1, 207) sor is.¹³

Solatur cives ac **res** sperare **secundas**
Hortatur, secumque ultra **durare** labori
(834–835)¹⁴

Ahogy Hunyadi Aeneasszal, úgy Nándorfehérvár ostroma Trója ostromával, az *Aeneis* második énekével alkot párhuzamot. A török sereg épp úgy özönli el (*milite complet*, 792) a két folyó közét és Nándorfehérvár környékét, ahogy a görögök a kaput betörve beözönlenek Priamos palotájába:

Fit via vi; rupunt aditus primosque trucidant
Immissi Danai et late loca **milite complet**.
(Verg. *Aen.* 2, 494–495)¹⁵

Ugyanúgy zajong a két sereg, harsognak a hadikürtök, ahogy Trója alatt: *strepitusque virum clangorque tubarum* (815); *Exoritur clamorque virum clangorque tubarum* (Verg. *Aen.* 2, 313). A halál megjelenítésére használt *tristissima mortis imago* (819) kifejezést viszont a *Doppelimitation* eszközével alkotja meg Corvinus, ugyanis az *Aeneis* 2, 369 *mortis imago* kifejezését és a *Tristia* 1, 3 kezdősorának *tristissima noctis imago* szavait vonja össze.

Hunyadi, noha Aeneasszal állítja őt párhuzamba a szerző, tetteiben felülmúlja előképét, mert míg Aeneasnak menekülnie kell, ő győzedelmeskedik, míg Trója elvész, Hunyadi sikeresen megvédi Nándorfehérvár

¹¹ Verg. *Aen.* 2, 41: „Laokoón lángolva futott le a vár fokáról.”

¹² 855–856: „Előre látva a leleményes Corvinus lefutott a vár fokáról.”

¹³ „Tartsatok ki és őrizzétek meg magatokat a kedvező alkalmakra!”

¹⁴ „Vigasztalja a polgárokat, és biztatja őket, hogy reméljenek a kedvező dolgokban, s tartsanak ki vele a szenvedésen túlig.”

¹⁵ „Út nyílik az erőszaknak: betörik a bejáratot és az elöl állókat felkoncolják a beküldött görögök, s a helyet katonákkal töltik meg.”

várat.¹⁶ A két hős és a két ostrom egymás mellé állítása tehát nem egy egyszerű párhuzam, hanem *Kontrastimitazion*.

A mű másik antik előképe a leghosszabb ismert latin nyelvű költemény, Silius Italicus *Punica* című műve, amely a második pun háború történetét dolgozza fel tizenhét könyvben. Ugyanúgy növekszik Mehmet dühe (*At furiis gliscens Mahumetes*, 836),¹⁷ mint a *Punica*-beli ifjaké (*Fulminei gliscens iuvenis furor*, Sil. 9, 393), megfigyelhető továbbá például az *interrita virtus* (864) kifejezés allúziója: [...] *perque aspera duro / Nititur ad laudem virtus interrta clivo*. (Sil. 4, 603–604), vagy a *turba piorum* párhuzama: *Elysios ducunt campos. Hic turba piorum* (Sil. 13, 553–555). Figyelemre méltó még a *strage suorum* (877) kifejezés megjelenése is:

Scipio qua medius pugnae vorat agmina vertex
 Infert cornipedem atque instinctus **strage suorum**
 Inferias caesis mactat Labarumque Padumque
 Et Caunum et multo vix fusum vulnere Breucum
 Gorgoneoque Larum torquentem lumina vultu.
 (Sil. 4, 230–238)¹⁸

Ezt a kifejezést ugyanis Silius Italicuson kívül kizárólag Lucanus (Luc. 4, 797) és Statius (Stat. *Theb.* 3, 231) használja egy-egy ízben.¹⁹

A klasszikus előképek között még mindenképpen meg kell említeni a *Pharsalia* szerzőjét, Lucanust is. Az eddig felsorolt lucanusi egyezéseken kívül még megemlíthetjük a *licentia ferri* (848) szókapcsolatot: *Quis furor, o ciues, quae tanta licentia ferri* (Luc. 1, 8), illetve a rendkívül ritka *deplorat* (878) kifejezés használatát is (II. Mehmet megsiratja Nándorfehérvár alatt elszenvedett vereségét), amelyet a klasszikus latin iroda-

¹⁶ A vár megvédéséért és a győzelemért a *protector patriae* (884) és a *defensor* (890) epithetonokat kapja.

¹⁷ Dolgozatomban a török személynevek eredeti török alakját használom.

¹⁸ „Scipio oda vezeti be lovát, ahol a csata központi forgataga emészti a csapatokat, és övéi vereségétől felbőszülve mint áldozatokat a megöltekért levágja Labarust, Padust és Caunust és a sok sebtől megsebesülve éppen elomló Breucust és a Gorgóhoz hasonló arccal szemelt forgató Larust.”

¹⁹ További egyezések még a klasszikus latin költészetben kizárólag a *Punicában* használt (Sil. 1, 630; 3, 540–542) *clades horrida* kifejezés (828–829), vagy a földön elnyúló holttestek (*prostrata cadavera*, 821) képe is: *prostrataque corpora campo* (Sil. 9, 45).

lomban Lucanuson kívül csak Seneca használ egyetlen helyen,²⁰ illetve később a panegyrikus műfajának alapítója, Claudianus két alkalommal.²¹

Deplorat Libycis perituram Scipio terris
 Infaustam subolem; maior Carthagini hostis
 Non servituri maeret Cato fata nepotis;
 (Luc. 6, 788–790)²²

A mű előképeinek létezik egy második rétege, ezt a réteget keresztény költők művei alkotják. Bár a mi fogalmaink szerint például Paulinus Nolanus vagy Sedulius egyáltalán nem a „klasszikus költők” kategóriájába tartoznak, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Corvinus és kortársai számára ezen szerzők még teljes mértékben ismertnek és olvasottnak számítottak.²³ Az előképek rétegződését a *turba piorum* kifejezés példáján keresztül igen könnyen és látványosan szemléltethetjük.²⁴ A kifejezés Silius Italicusnál eredetileg még teljesen más jelentéstartalommal bír, mint amilyennel majd Corvinusnál látjuk: az elysiumi mezőkre bebocsátást nyert személyek meghatározására használja: *Elysios ducunt campos. Hic turba piorum* (Sil. 8, 552) A kifejezés Paulinus Nolanusnál krisztianizálódik, az üdvözültek seregére vonatkoztatandó:

Angelicus populus, patriarchae et **turba piorum**,
 Quam caelo ascivit religiosa fides
 (Paul. Nol. *Carm. app.* 3, 55–56)²⁵

Corvinusnál a szókapcsolat ([...] *tum maxima turba piorum / erumpunt*, 858–859) egy, a fentiekől különböző, új értelmet nyer: a keresztések kö-

²⁰ Ille **deplorat** queriturque fatum (Sen. *Troad.* 1026).

²¹ Claud. *In Eutr.* 1, 292, illetve *VI. Cons. Hon.* 264.

²² „Megsiratja Scipio a líbiai partokon majd eleső szerencsétlen utódját; Karthágó ellensége, az idősebb Cato meggyászolja a rabszolgaságot nem kívánó utódjának sorsát.”

²³ A 820. sorral párhuzamban Seduliusnál ld. *Vulnere purpureus cruor et simul unda cucurrit* (Sedul. 5, 288), vagy a 881. sorban az *indultum* kifejezésre Paulinus Nolanusnál a *Carm.* 10, 27. sorát. (*indultum dei*).

²⁴ [...] *tum maxima turba piorum / erumpunt* (858).

²⁵ „Az angyalok népe, a pátriárkák és a szentek serege, melyet a vallásos hit az égbe felemelt.”

zött harcoló szerzetesek vagy papok csoportjára vonatkozik, akik kitörnek az ostrom közepette a várból, ezzel visszaadva a bátorságot küzdőtársaiknak és önmaguknak.

A párhuzamok között felbukkan az eddigi előképekhez képest már jóval később alkotó Marco Girolamo Vida *Christiasa* is.²⁶ A párhuzam mindenképpen figyelemre (illetve további elemzésre) méltó. Tudjuk ugyanis, hogy Vida művét az ifjabb Zrínyi is olvasta, ez pedig további elemzést indokol annak tudatában, hogy a németújvári humanista kör feje, Batthyány Boldizsár rokoni kapcsolatban állt a Zrínyi családdal.

De laudibus bellicis

Cortesiushunyadi Mátyásról írt dicsőítő eposzát Corvinus a *Rerum Hungaricarum decades* 1543-as Brenner Márton-féle bázeli kiadásának appendixében olvashatta.²⁷ A mű imitálása kézenfekvő volt, hiszen Corvinus a Cortesius által (ugyanabban a műfajban) írt költemény előzménytörténetét kívánta megörökíteni. Jelentős segítséget nyújtott és megkönnyítette az elemzést, hogy Corvinus egy Battyhány Boldizsárhoz írt levelében maga jelölte meg az imitálandó művet.²⁸ Következzenek először azok a szöveghelyek, amelyek esetében az imitáció ténye akkor is egyértelműen megállapítható lenne, ha nem állna rendelkezésünkre írásos forrás Corvinus szándékáról.

Az első szöveghely a nándorfehérvári ostrom leírásánál található, amikor Hunyadi vízi úton visz segítséget a városba, áttörve a török hajók blokádját. Az összecsapás során a holttestek akadályozzák az előrenyomulást: *et solitum occludunt prostrata cadavera cursum* (821).²⁹ Cortesiusnál a kifejezés a Sámsonhoz hasonlított Mátyással kapcsolatban kerül elő, aki a halottak tetemein gyors iramban áttörve újabb eltorzított testeket ad hozzá a már eddig is halomban álló holttestekhez.

²⁶ *Inque dies gliscens furor atque insania crevit.* (Vid. *Christ.* 3, 973).

²⁷ Vö. SÁRKÁNY (1937: 9).

²⁸ Mivel Corvinus az imitálást még csak a jövőre vonatkozó ígéretként fogalmazza meg, kérdéses volt az is, hogy megvalósult-e egyáltalán. 1573. május 7-én keltezett levelében a következőt írja: *De altero proposito Joannis Hunniadiany curabo ut dicar diligens et aemulus Cortesiy.* BARLAY (1997: 352).

²⁹ „A szokott haladás útját elzárták a leterített holttestek.”

Ipse ruens rapido per strata cadavera cursu
 Caesarum informes cumulis addebat acervos
 (Cort. 883–885)³⁰

Az ágyúdörej és fegyverzaj hangulatfestő leírását is Cortesius kifejezéseiből, többek között az antik lírában igen ritka *tonitrua* szó (Cort. 563: *crebra tonitrua*; 159: *horrenda tonitrua*) használatával alkotja meg:

Et tormentorum furiosa tonitrua flictusque
 Armorum caelo reboant terraque resultant.
 (816–817)³¹

[...] armorum conflictu personat aether
 Vicinaeque procul silvae montesque reclamant.
 (Cort. 620–621)³²

A *Res bellicae*ben II. Murad császár, illetve a neve alatt értendő török sereg ugyanúgy sűrű jégesőként pusztít el mindent, ami vonulásának útjába kerül, ahogyan a *De laudibus*ban leírt török csapatok:

Verum Amurathes, densae qui grandinis instar
 Fundebat socios spatiosa per arva, [...]
 (570–571)³³

Et laetas densa populantur grandine messes,
 Sic in Dalmatico consedit litore Turca.
 (Cort. 728–729)³⁴

³⁰ „Ő pedig (ti. Mátyás) sebes futással rohanva a leterített holttesteken át a levágottak rút rakásaihoz halmokat ad hozzá.” Csak a *strata cadavera* szókapcsolatra példa még: Cort. 1084. A latin szöveget ld. FÖGEL (1934).

³¹ „Az ágyúk őrült mennydörgése és a fegyverek villámlása az égben visszhangzik és a földeken ekhózik.”

³² „A fegyverek összecsapásától hangos a levegő és a szomszédos erdők és hegyek messze visszhangoznak.”

³³ „Murad pedig aki sűrű jégesőhöz hasonlóan öntötte szövetségeseit a tágas mezőkre, [...]”

³⁴ „És sűrű jégesőként pusztítják a gazdag termést; így táborozott le a dalmát parton a török.”

Nem kifejezések közvetlen átvételén alapul Cortesius imitálásának következő példája, amelyben Európa Bizánc 1453-as eleste feletti megdöbbenését és gyászát tárgyalja Corvinus. Eközben a *De laudibus* azon részletét imitálja, amikor Isten Szűz Máriához intézve szavait kifejti, hogy a gonoszság erőinek egyre nagyobb elharapózása miatt (ennek földi megtestesítői természetesen a törökök), legszívesebben eltörölné az emberi fajt, de nem teszi, mert megindította őt Hunyadi hősies küzdelme, sőt, megjutalmazza a hadvezért a csillaggá válás ajándékával is.³⁵ A törökök dúlásának leírása a következő rendben halad: először megtudjuk, hogy a török meg fogja szállni az egész világot, hiszen Mehmet Keletet és Nyugatot egyaránt szorongatja. Ezután következik a már elfoglalt területek listája, közöttük Jeruzsálemmel és Görögországgal, végül Róma, amit csupán egy szűk szoros óv meg a veszedelemtől.

Possidet orbem

Turca ferox Eurumque premit Magmedus et Austrum,
 Nec patriam tantum Solymam nec Achaica tantum
 Regna, sed Illyricum tenet Epirumque superbus.
 Angusto vix tuta freto Roma inclyta, divum,
 Roma, locus, Roma, imperii pulcherrima sedes.
 (Cort. 149–154)³⁶

Corvinusnál Bizánc városát tartja megszállva a török, s így kerülnek említésre az idegen igát nyögő akhájok, majd a pápa említésével megidézi Rómát, ám ő nem az örök várost félti, hanem Pannónia megmeneküléséért fohászkodik.

Urbs eversa iacet, Turcae dominantur in arce
 Imperiumque aliud victi experiuntur Achivi.
 Omnis ab hoc casu lugubri Europa gemiscit
 Et tristem extremi populi metuere ruinam.

³⁵ *Me tamen Hunniadae pietas movet actaque bello / Fortia et effusus nostro pro nomine sanguinis. / Sed, quoniam emeritum iam pridem sede locare / Siderea certum est [...]* (Cort. 162–163).

³⁶ „A vad török szállta meg a várost, Mehmet szorongatja Keletet és Nyugatot. Nem csak a hazát, Jeruzsálemet, nem csak a görög királyságokat, de Illíriát és Epirust is birtokolja gőgösen. A híres Rómát is csak egy szűk szoros védi, egek, Róma, a Hely, Róma, a birodalom legszebb székhelye.”

Ipse sacer Romae antistes de gente piorum
 Sollicitus quascunque artes praesumit et ipsam
 Pannoniam imprimis tutari exquirat ab hoste.
 (775–782)³⁷

Külön kategóriát alkotnak azok az egyezések, amelyek Corvinus fentebb említett szándéknyilatkozata nélkül nem lennének megemlítve, de mivel ismert az imitálási szándék, valószínűsíthető, hogy ezen részletek mögött is Cortesius rejlik. Mindkettőjükénél megjelenik a kétszer valószínűleg mezőn fekvő török képe:

Bis dena in latis Turcarum millia campis
 Occubuere dolosque et vim posuere superbam.
 (193–194)³⁸

Bis septem vacuo Turcarum milia campo
 Alitibusque ferisque iacent data pabula diris.
 (846–847)³⁹

A szövegbeli egyezések mellett utalni kell a fentebb tárgyaltak közül arra is, hogy Corvinus Hunyadi kettős (hun és antik latin) származásában is a *De laudibus* követi.

Rerum Hungaricarum decades

Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades*⁴⁰ című munkáját maga Corvinus jelöli meg elsődleges forrásmunkájaként, annak is a Brenner Márton által kiadott 1543-as bázeli kiadását.⁴¹ Elias Corvinus attól a

³⁷ „Felfogatva hever a város, a török az úr a várban és idegen hatalmat tapasztalnak meg a legyőzött akhájok. Egész Európa ettől a gyászos eseménytől nyög és keserves összeomlástól félnek a legtávolabbi népek is. Maga Róma szent előjárója is a kegyes népért aggódva bármilyen fortélyt előnyben részesít és magát Pannóniát kívánja első-sorban megvédeni az ellenségtől.”

³⁸ „Kétszer tízezer török feküdt a széles mezőkön, kínjaikat és gögös erejüket elhagyták már.”

³⁹ „Kétszer hétezer török fekszik az üres mezőn táplálékul adva a madaraknak és a szörnyű vadállatoknak.”

⁴⁰ A mű forrásairól, szerkesztési módszereiről, keletkezéséről ld. KULCSÁR (1973).

⁴¹ Vö. SÁRKÁNY (1937: 9).

ténytől eltekintve, hogy műve terjedelmét illetően rövidebb, így egyes részleteket már csak ebből fakadóan sem említ, amelyekről Bonfini beszámol, szorosán követi Bonfini elbeszélésének időrendjét, a történeti művel azonosan szerkeszti meg az eposz elbeszélésének menetét. Ezt a mintakövetést a két mű egy-egy részletén végzett összehasonlító elemzéssel kívánjuk bemutatni. A részletek a nándorfehérvári diadalt⁴² írják le, az összevetésben a két jelenet tartalmi szempontból egyező részleteit állítottuk párba, az epizódok rövid ismertetésével. Az elemzés során kitűnt, hogy a párhuzamos epizódok néhány kisebb eltéréstől eltekintve végig azonos sorrendben következtek. Ezek alapján tehát megállapítható, hogy műve megalkotásakor Corvinus a történelmi tények leírásának tekintetében Bonfini munkáját rendkívül pontosan követte.

1. Elsőként annak a jelenetnek a leírása következik, ahogy a török sereg előzőli Nándorfehérvár környékét, ahol a Duna és a Száva egybefolyik.⁴³
 - a. (Bonfini) *Decas* (továbbiakban: *D.*) 3, 8, 789–792.
 - b. (Corvinus) 39.
2. Ezután a török sereg hajóblokádot von a két folyóra, nehogy a magyarok vízen átjutva az ostromgyűrűn segítséget vihessenek a várbelieknek.
 - a. *D.* 3, 8, 44–45.
 - b. 793–795.
3. Corvinus és Kapisztrán pontosan azt akarja tenni, amire a törökök számítottak, s ami ellen fel is készültek: elindulnak a magyar hajóhaddal a város irányába. Mikor a város alá érnek, látják, hogy a török ágyúval töri a falakat.
 - a. *D.* 3, 8, 46–51.
 - b. 797–806.
4. A Duna két partján felsorakozik a magyar lovasság, a vízen pedig a flotta, megkezdődik az összecsapás.
 - a. *D.* 3, 8, 52–54.
 - b. 807–810.

⁴² A nándorfehérvári diadalról ld. CSEH (2016).

⁴³ Bonfini művének alábbi kritikai kiadását használtam: FÓGEL–IVÁNYI–JUHÁSZ (1936).

5. Hunyadi saját példájával feltüzeli a magyarokat. A hajókat mind a magyarok, mind a törökök láncokkal rögzítik egymáshoz. Hunyadi beugrik az első hajóba (Corvinus 822–823: *insilit ante alios pater ipse carinam / Hunniades*. Bonfini 56: *Corvinus in pretoriam navem insilit*) társai követik, a hajók fedélzetén harc alakul ki. Mindenhol csata dúl, a Duna vizét vörösre festi a vér.
 - a. D. 3, 8, 55–57.
 - b. 811–825.
6. A törökök lassan visszaszorulnak, majd megfutamodnak. A magyarok lemészárolják őket. Míg Bonfini szerint az ellenség megszalasztásában a Duna törökök számára kedvezőtlen folyásiránya is segíti a magyarokat, Corvinusnál erről nem esik említés.
 - a. D. 3, 8, 58–59.
 - b. 826–830.
7. A győztes magyar sereg bejut Nándorfehérvárba, meghozza a várva várt segítséget, utánpótlást és lelki támogatást, buzdítást.
 - a. D. 3, 8, 59.
 - b. 831–838.
8. Mehmet ezek után úgy osztja be alakulatait, hogy folyamatos ostromnak tehesse ki a várost, hogy a védők ne tudjanak pihenni.
 - a. D. 3, 8, 65–66.
 - b. 839–841.
9. Váltakozó szerencsével dúl a folyamatos harc a leomlott falakon az elhullottak tetemei felett.
 - a. D. 3, 8, 77–80.
 - b. 846–848.
10. Mehmet összeállít egy „elitharcosokból” álló különítményt. A különítménynek azt a feladatot adja, hogy jussanak be a városba és mészároljanak le minden bennlévőt. Ha ezt nem lennének képesek végbevinni, tettessenek menekülést, s a nyomukban kirontó óvatlan magyarokat maguk után csalva és társaiktól elvágva le tudják mészárolni.
 - a. D. 3, 8, 80–82.
 - b. 849–853.

11. Kapisztrán észreveszi a csejt és visszavonulót fúj, de a lovasok a hévtől és zajtól nem hallgatnak rá, belemerülnek a török tábor felgyújtásába.
- a. Ezután *cum sacerdotum collegio* (D. 3, 8, 92) kiront, hogy visszahívja őket.
 - b. *A maxima turba piorum* még az előtt ront ki, hogy a fentiek bekövetkeznének. (857–867)
- 12.
- a. Mehmet a tábor megmentésére siet, ezalatt Hunyadi beszögezi az ágyúkat. (93–94)
 - b. Mehmet a falak alá vonul, hogy betörjön a városba. Ezt kihasználva Hunyadi odaront az ágyúkhöz, beszögezi, illetve a törökök ellen fordítja azokat. (871–874)
13. Mehmet visszafordul ágyúíhoz, de azok már őt lövik. A magyarok végső győzelmet aratnak, s diadallal vonulnak vissza a megvédett városba.
- a. D. 3, 8, 94–97.
 - b. 875–884.
14. Mehmet megéri a veszteségét és elvonul a falak alól.
- a. D. 3, 8, 98–105.
 - b. 885–888.

Ha az időrenddel kapcsolatban Bonfini művének szoros követéséről lehet beszélni, a nyelvezetet illetően ez már egyáltalán nem mondható el. Ahogy az kutatásunk során kitéjt, a *Res bellicae* nem egyszerűen hexameterre átírt változata Bonfini történeti prózájának. Corvinus igyekszik átfogalmazni Bonfini szövegét, eltérő szókinccsel használni, tehát azt irodalmi szempontból nem hasznosítja, kizárólag a munka történeti adatait építi be költeményébe. A következőkben ismételten a nándorfehérvári diadal összetételét mutatjuk be, de ezen elemzésnek nem az időrend, hanem a két műrészlet megfogalmazása, szókinccse áll a központjában.

A török hadsereg megérkezve a vár alá hajóhadával elzárja a Szávát és a Dunát. Bonfininál: *Savum et Danubium classe compleverat*. D. 3, 8, 43. Corvinusnál: *geminos multa rate clauserat amnes* (794).

Hunyadi serege lebocsátkozik az árral. Bonfininál: *classem Ungaris cruce signatisque completam secundo amne deducunt* (D. 3, 8, 46). Corvinus-

nál: *Hunniades fortique manu iam classe parata / Ad charas gentes prono defertur ab amne*⁴⁴ (798–799). A vértés (Corvinusnál fegyverhangú) lovasság megindul a folyóparton, hogy oldalról fedezze a hajóhadat. Bonfininál: *In ripis quadrata cataphractorum equitum agminautrunque cornu classis protegebat* (D. 3, 8, 53).⁴⁵ Corvinusnál:

Armisonos equites utroque in margine ripae
Danubii stipat classemque in flumine lato
In duo divisam nunc cornua pergere mandat
(807–809)⁴⁶

Hunyadi saját bátorságával mutat példát, lelkesíti, buzdítja a magyarokat, hogy rontsanak neki a törököknek. Bonfininál: *Corvinus acerrime pugnare ac exemplo suo ad pugnam Ungaros incendere, iubere, ut remis incumbant et suffragante Danubio comminus dimicent*.⁴⁷ (D. 3, 8, 55) Corvinusnál:

Sic ille oppositam Turcarum invadere classem
Instigat fortique exemplo concitat omnes.
(811–812)⁴⁸

Mind a magyar, mind a török fél megcsákyázza és láncokkal erősíti össze saját hajóit az ellenséges hajókkal. Bonfininál: [...] *mutuis navigia catenis utrinque colligant*.⁴⁹ (D. 3, 8, 56) Corvinusnál:

⁴⁴ „A már előkészített flotta segítségével Hunyadi erős csapattal a kedvező irányú árral lehajózik a folyón a számára kedves néphez.”

⁴⁵ „A partokon a vértés lovasok harcra kész rendje oltalmazta a hajóhad mindkét szárnyát;” A *Rerum Hungaricarum decades* vonatkozó részleteit KULCSÁR Péter (2019) fordításában közlöm.

⁴⁶ „A Duna partján mindkét oldalon fegyverhangú lovasokat zsúfol össze és a széles folyón a flottának megparancsolja, hogy két szárnyra oszolva haladjon.”

⁴⁷ „Corvinus elkeseredetten harcolt, és saját példájával tüzelte a magyarokat a verekedésre, megparancsolta, hogy feküdjenek az evezőknek, és a Duna áramlását kihasználva bocsátkozzanak közelharcba.”

⁴⁸ „Így uszít ő a törökök szemközti flottáját megtámadni és bátor példájával felbuzdít mindenkit.”

⁴⁹ „[...] a hajókat láncokkal egymáshoz kötötték.”

Iamque catenatae vinclis per mutua nexis
 Concurrunt puppes; [...]
 (813–814)⁵⁰

Hunyadi beugrik az első hajóba (Bonfini még *praetoriam navemet*, tehát zászlóshajót ír, Corvinus *primam carinam*ja már egyszerűsítés), társai pedig követik őt (Corvinus szerint egymással versengve). Bonfininál: *Corvinus in pretoriam navem insiliit, sequuntur socii* (D. 3, 8, 56). Corvinusnál:

Insilit ante alios primam pater ipse carinam
 Hunniades caeditque viros; tum more superbo
 Certatim socii irrumpunt [...]
 (822–823)⁵¹

A török flotta megfutamodik. Hunyadi bevonul Nándorfehérvárba, meghozza a várba várt segítséget és biztatja, lelkesíti a várbelieket, hogy ne veszítsék el reményüket. Bonfininál:

Corvinus fusa fugataque classe, cum Albe appropinquasset, eam reserat urbemque ingreditur, quam armis, milite com meatibusque complet, saucios egrosque oppidanos educit, arcu supplementum suggerit validissimum, obsessorum animos recenti victoria instaurat et ad propugnandam civitatem una cum Capistrano viro sanctissimo omnes hortatur.⁵²
 (D. 3, 8, 59)

Corvinusnál:

[...] tunc toto fugientes gurgite passim
 Sternuntur fundoque rates vertuntur et hostes.
 Ipse hac insigni palma laetissima heros

⁵⁰ „S már a láncok kölcsönös béklyóitól megkötözöttek összefutottak a hajók;”

⁵¹ „A többiek előtt beugrik Hunyadi atya az első sajkába, és vágja a katonákat; ekkor berontanak társai büszke módon versengve.”

⁵² „A flotta elűzése és legyőzése után Corvinus Fejérvárhoz ér, megnyitja, és bevonul a városba, amelyet feltölt fegyverrel, katonasággal és élelemmel, a sebesült, beteg városiakat kiviszi, a várba tekintélyes erősítést helyez, az ostromlottak bátorságát az iménti győzelemmel visszaadja, és Kapisztránnal, eme szent férfiúval együtt mindenkét biztat a város megvédésére.”

Ingrediturque urbem et sperata levamina praestat
 Et victum et socios addit: fessamque per arcem
 Solatus cives ac res sperare secundas
 Hortatur secumque durare laboris.
 (829–835)⁵³

Mehmet úgy osztja be alakulatait, hogy folyamatos ostromnak tegye ki a várost, nehogy a védők pihenni tudjanak. Bonfininál: *In tot ordines digerit exercitum, ut perpetuum prelium continuare et fessas subinde acies instaurare possit, uti nulla quiete data oppidani deficere cogherentur.*⁵⁴ (D. 3, 8, 66) Corvinusnál:

Ergo omnes cuneos uno molimine in urbem
 Immittit requiemque adimit certantibus omnem,
 Ut corda assiduo expugnet lassata labore.
 (840–841)⁵⁵

Váltakozó szerencsével folyik a küzdelem a leomlott falakon az elesettek tetemei felett. Bonfininál: *Supra cadavera murorumque ruinas diu nutante ancipitique victoria dimicatum.*⁵⁶ (D. 3, 8, 78) Corvinusnál:

Fortiter utroque e numero per maenia strata
 Et super ingentes pugnatur caedis acervos
 (842–843)⁵⁷

⁵³ „Akkor körös-körül a menekülőket teljesen elborítja az örvény, az ellenséges hajókat pedig fenekestől felforgatja. Az eme rendkívüli győzelemnek igen örvendő hős (ti. Hunyadi) bevonul a városba és megadja a remélt könnyítést: élelmet és szövetségeseiket hoz. Szerte a fáradt várban vigasztalja a polgárokat és biztatja őket, hogy reménykedjenek a kedvező dolgokban, és tartsanak ki vele a szenvedések közepette.”

⁵⁴ „Seregét annyi részre osztotta, hogy a támadást szünet nélkül folytathassa, és a fáradt csapattesteket azonnal leválthassa, hogy a városiaknak ne engedjen pihenést, és azok kimerüljenek.”

⁵⁵ „Így hát minden csapatot egy erőfeszítéssel a város ellen küld, és elrabol a harcolóktól minden nyugalmat, hogy a megfáradt szíveket szakadatlan szenvedésekkel győzze le.” (Corvinus itt szemmel láthatóan eltér valamelyest a forrásszövegtől.)

⁵⁶ „A tetemek és a falak romjai fölött sokáig kétséges és bizonytalan volt a győzelem.”

⁵⁷ „Mindkét oldalról erősen harcolnak a leomlott erődökön és az öldöklés hatalmas halmjai felett.”

Mehmet összeállít egy igen erős különítményt, akiknek azt a feladatot adja, hogy jussanak be a várba és mészárolják le a bent levőket. Ha ez nem sikerülne, fordítsanak hátat és csalják maguk után az ellenfelet, akivel a nyílt mezőn majd könnyen elbánnak. Bonfininál:

*Itaque, cum pari spe utrinque pugnaretur, Maumethes presentaneum consilium init, quam validissimo potest, agmine in urbem irrumpere pertinacissimeque tenere. Quod si nequeat, hinc reiectum fugam simulare, qua oppidanos allectos in campos educat moxque irrumpente a tergo dimissa equitum multitudine reditum intercipiat, uti a tergo et fronte Christiana gens iuxta cedatur; quare validissimum agmen instaurat.*⁵⁸

(*D.* 3, 8, 80–82)

Corvinusnál:

*At rabie infrendens Mahumetes ultima rerum
Advocat auxilia atque ingentem per fora lata
Immittit pubem civesque evertere mandat
Aut, si nulla via est, mutato erumpere gressu
Atque fuga incautos campo producere aperto.
(849–854)*⁵⁹

Hunyadi észreveszi a betörés fenyegető veszélyét és megakadályozza azt. (Bonfini megnevezi Hunyadi társait is, akikkel e tettet végbeviszi, Corvinus ezt nem teszi meg.) Bonfininál:

*Corvinus in summum periculum adductam urbem conspicatus accito
Michaele Zylago avunculo suo et Ladislao Canisa, item Sebastiano*

⁵⁸ „Egyenlő kilátásokkal csatáznak, Mahometnek pedig új ötlete támad, mégpedig, hogy a lehető legerősebb sereg támadja a várost, és tartson ki a legmakacsabbul. Ha nem ér el sikert, húzódjon hátra, színleljen menekülést, és csalja ki a mezőre a megtévesztett városbelieket, majd a hátul lesben álló lovastömeg előrerobogva zárja el a visszautat, hogy a kereszténységet előlről, hátulról egyaránt kaszabolhassák; roppant erős divíziót állít tehát össze [...]”

⁵⁹ „Ám a dühtől fogát csikorgató Mehmet utolsó esélyként összehívja a segédcsapatokat, beküldi a széles kapukon és megparancsolja, hogy pusztítsák el az ifjúságot és a polgárokat, vagy, ha nincs más út, törjenek ki ellenkező irányba és menekülésükkel vezessék az óvatlanokat a nyílt mezőre.”

Rosgonio ceterisque fortissimis proceribus Ungarorum ab arce ruens
in forum Turcos inclinat. Hi tanto furore congregiuntur, ut multis in
platea vicii: que cesis extra menia extemplo reiecerint.

(D. 3, 8, 86–87)⁶⁰

Corvinusnál:

Extemplo res est tentata, sed omne periculum
Prospiciens summa solers Corvinus ab arce,
Decurrit procerum magno cum robore et hostes
Aggreditur fortique manu subvertit et extra
Maenia propulsat;

(854–858)⁶¹

Papok vagy szerzetesek egy csapata ront ki a várból. Bonfininál:

Pater cum sacerdotum collegio illuc per medios enses ab arce decurrit
revocatque.⁶²

(D. 3, 8, 92)

Corvinusnál:

[...] tum maxima turba piorum
Erumpunt simul ac fugientes aequore toto
Prosternunt animosque fuga viresque resumunt.

(858–860)⁶³

⁶⁰ „Corvinus látva, hogy a város végveszedelembé került, magához hívja nagybátyját, Szilágyi Mihályt, Kanizsai Lászlót meg Rozgonyi Sebestyént és a többi hős magyar főnemest, a várból a piacra rohan, és a törököket hátraszorítja. Roppant dühvel csapnak le rájuk, tereken és utcákon sokat levágnak, és mihamar a falon kívülre szorítják azokat.”

⁶¹ „Rögvest megkísérlik a dolgot, de minden veszélyt előre látva a vár tetejéről a leleményes Corvinus lefut a főnemesek nagy erejével, rátör az ellenségre és az erős csapattal felforgatja és az erődítményen kívülre űzi őket.”

⁶² „Az atya és a szerzetesek csoportja a várból kardok sűrűjén keresztül odarohan, hogy visszahívja őket.”

⁶³ „Ekkor nagy sereg pap tör ki, egyszerre leterítik a menekülőket az egész síkon és visszanyerik bátorságukat és erejüket a menekülésüktől.”

Bonfini elbeszélésében a papok seregével Kapisztrán ront ki (*cum sacerdotum collegio*, 92), mégpedig azért, mert észreveszi, hogy a pusztításba belefeledkező lovasság Mehmet csapdájába sétál, s így akarja visszahívni őket, miután a visszavonulásra hívó kürtszóra nem reagálnak. Corvinusnál a kitörés (*maxima turba piorum*, 858) még az előtt történik meg, hogy Kapisztrán felfedezné a csejt, tőle függetlenül, nincs semmi különleges célja, hatása is „csupán” a lankadókra, vagy megfutamodókra van, természetesen bátorítólag. Bonfini behatóbban foglalkozik Kapisztránnal, Corvinus csak a legfontosabbakat közli róla, művében Kapisztrán csupán egy fontosabb statiszta, akinek sorsa összefonódik Hunyadi pályájával. Ez természetesen egyfelől a két mű igen eltérő terjedelmi kereteiből adódik, másrészt a műfaji sajátosságaikból, hiszen míg Bonfini munkája egy (optimális esetben) objektivitásra törekvő történetírói mű, addig Corvinus panegyrikusának közvetlen célja egyetlen személy, Hunyadi János dicsőítése, természetes, hogy egy ezerhetvenkét soros panegyrikusban nem találkozunk részletesen kidolgozott jellemű mellékszereplőkkel.

Corvinus több ízben is, például az 855–858. sorban küzdőtársai érdemeinek elhallgatásával, vagy a dunai összecsapás leírásakor a szöveg megváltoztatásával, vagy bizonyos apróbb részletek kihagyásával növeli Hunyadi érdemeit. Bonfininál ugyanis hangsúlyos szerepet játszik a Duna sodrása: Hunyadi seregét segíti, a törököket pedig akadályozza. Corvinus ezt az epizódot jótékonyan elhallgatja,⁶⁴ a győzelem kizárólag a Hunyadi bátor, személyes példája (*fortique exemplo*, 812) nyomán fellelkesült sereg ádáz küzdelmének gyümölcse. Mikor Mehmet őrjöngve a polgárok kiirtására utasítja katonáit (*civesque evertere*, 851), Corvinus már burkoltan előrevetíti a magyar sereg győzelmét, amit a *nimum elatus Mahumetes sorte secunda / ardescit* (789–790) illetve a *speque ardescit inani* (870) kijelentésekkel már előkészített. Az elitkülönítmény összeállítására (*ultima rerum / advocat auxilia*; 849–850) ugyanis a dühtől fogait csikorgató uralkodó (*rabie infrendens*, 849) végső próbálkozásaként utal. A hadmozdulat azon részének ismertetését, hogy ha nem sikerül elfoglalni a

⁶⁴ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a kedvező sodrást megemlíti, amikor arról beszél, hogy a magyar hajóhad lebecsátkozik a Dunán (*prono defertur ab amne*, 799), amiből valóban kikövetkeztethető, hogy ez is befolyással lehetett a küzdelem menetére, de erre vonatkozó explicit kijelentés nem történik a műben.

várost és mindenkit lemészárolni, a katonák forduljanak vissza és menekülést színelve csalják a nyílt mezőre az óvatlanokat, a „vagy, ha nincs más mód” (*aut, si nulla via est*, 852) bevezetéssel kezdi, amivel csak alátámasztja a korábban írtakat. Burkolt módon előre sejteti, hogy már maga Mehmet sem bízik a győzelemben.

Összegzés

Elias Corvinus gyakorlatilag feldolgozatlan életművének főművét vizsgálva láthattuk, hogy humanista eposzhoz méltó módon bőven találhatóak benne klasszikus allúziók. Elsősorban az *Aeneis* és Silius Italicus *Punicáját* használja fel, de Lucanus és Ovidius is feltűnik a sorok között. Corvinus olvasottsága azonban a keresztény irodalomra is kiterjed, így találhatunk az eposzban Paulinus Nolanustól, Seduliusától, sőt a hozzájuk/eddig felsoroltakhoz képest később alkotó Girolamo Vidától származó részleteket is. A többi felhasznált műhöz viszonyítva azonban a Cortesius-panegyrikust imitáló részletek vannak túlsúlyban. Bár Corvinus indítékai a mű felhasználását illetően (saját magának köszönhetően) egyértelműek, a tény, hogy egy humanista szerző egy másikat ilyen mértékben imitál, önmagában is figyelemre méltó.

Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades*-ét Corvinus irodalmi szempontból egyáltalán nem használja fel, viszont a történeti eseményeket illetően egyértelműen. Az elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy a panegyrikus műfaji sajátosságaiból eredő szempontoktól eltekintve Corvinus olyan szorosán követi a történeti forrásául választott művet, hogy nagy bizonyossággal állíthatjuk: a *Rerum Hungaricarum decades* nem csupán fő-, hanem nagy valószínűséggel kizárólagos forrásául szolgálhatott Elias Corvinusnak műve megalkotása során.

Források

- FÓGEL 1934 FÓGEL J. (ed.), *Alexander Cortesius: De laudibus bellicis Matthiae Corvini regis Hungariae*, Lipcse, 1934.
- FÓGEL–IVÁNYI–JUHÁSZ 1936 FÓGEL J. – IVÁNYI B. – JUHÁSZ L. (ed.), *Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum decades*, Lipcse, 1936.
- KULCSÁR 2019 KULCSÁR P. (ford.), *A magyar történelem tizedei*, Budapest, 2019.

Felhasznált irodalom

- BARLAY 1997 BARLAY Ö. Sz., *Elias Corvinus és magyarországi barátai*, Magyar Könyvszemle, 4 (1997), 347–353.
- BOBORY 2018 BOBORY D., *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Budapest, 2018.
- CSEH 2016 CSEH V., *A nándorfehérvári csata. 1456*, Budapest, 2016.
- GALÁNTAI 2006 GALÁNTAI E., *Bemerkungen zum Nachleben von antiken Feldherrn- und Herosporträts. Die Gestalt von János Hunyadi in den Werken: De Ioanne Corvino von P. Ransanus und Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas von Elias Corvinus*, in: Danka B. (ed.), *Chronica 6.*, Szeged, 2006, 100–104.
- KISS 2017 KISS F. G., *Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról*, in: Bajáki R. (szerk.), *Lelkiség és irodalom: tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Budapest, 2017.
- KULCSÁR 1973 KULCSÁR P., *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*, Budapest, 1973.
- LÁNG–TÓTH 2009 LÁNG B. – TÓTH G. P. (szerk.), *Kincskeresés 400 éve Magyarországon: kézikönyvek és olvasóik*, Budapest, 2009.
- PÁLFFY 2010 PÁLFFY G., *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Budapest, 2010.
- SÁRKÁNY 1937 SÁRKÁNY O. (ed.), *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Lipcse, 1937.
- SIMON 2021 SIMON L. Z., *Mátyás, a bosszúálló. Allúziós technika és uralkodókép Alexander Cortesius De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis című eposzában*, in: Békés E. – Kasza P. – Kiss F. G. (szerk.), *Convivia Neolatina Hungarica 4. Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2021, 57–70.
- SZÖRÉNYI 1987–1988 SZÖRÉNYI L., *Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2 (1987–1988), 141–149.

The sources of a forgotten panegyric: *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*

Although the name of Elias Corvinus (lived in the 16th century) is not unknown by the Neo-Latin sciences, the main work of Corvinus, the Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas, is not dealt with yet by the international or national research, whereas the author had significant Hungarian connections and the goal of his panegyric in question was to sing of the warlike acts of John Hunyadi made against the Turks. This publication may pay off a part of the debt. When searching for the sources of the epic, it reveals the literary and historical works used during its creation and the relationships between them and the poem. After the enumeration of the classical reminiscences, the presentation of the parallels of the poem with Alessandro

Cortese's De laudibus bellicis Matthiae Corvini regis Hungariae and Antonio Bonfini's Rerum Hungaricarum decades.

Keywords: Elias Corvinus, Hunyadi János, humanism, *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, panegyric

MÁTÉ ÁGNES

A végtelen sikertörténet, avagy egy újabb 16. századi olasz fordítás E. S. Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ából (Perugia, Biblioteca Comunale Augusta, Ms 2837)

A dolgozatban a 2023-ban a Historia de duobus amantibus 15–18. századi fordításairól írt második monográfiámból kimaradt olasz fordítás latin forrásfeltárását végzem el. A mellett érvelek, hogy Giovanni Antonio Fineo L'amore di Eurialo et Lucretia successo in Siena (1585) incipitű fordítása a velencei nyomdászathoz kötődik, és a Sessa nyomdászgeneráció által közvetített Historia-szövegvariánson alapul. Megfigyelésem szerint a kéziratos olasz fordítás, amely ma Perugiában a Biblioteca Comunale Augusta Ms 2837 jelű kódexe, a latin szöveg hagyomány ún. Misereor=Adonis-szövegcsoportjához tartozik, hasonlóan két korábbi olasz fordításhoz, a Venetói Névtelen és Alamanno Donati munkáihoz. A dolgozat végén táblázatban közlöm az általam eddig feltárt mintegy 24 Historia-fordítás csoportosítását a szöveg hagyomány nagy ágaihoz való tartozásuk szerint, időrendben.

Kulcsszavak: E. S. Piccolomini, *Historia de duobus amantibus*, latin szöveg hagyomány, olasz fordítás, kézirat, Giovanni Antonio Fineo, Biblioteca Comunale Augusta, Misereor=Adonis-szövegcsoport

Az E. S. Piccolomini latin szerelmi történetét, Eurialus és Lucretia históriáját ismerő olvasó tudja, hogy a humanista szövegnek igen fontos jellemzője az olykor iróniát sem nélkülöző intertextuális utalások sora. Jelen tanulmány címe is él Piccolomini módszerével, amennyiben az öni-róniát némi anakronizmussal vegyíti, utalva alig néhány hónapja megjelent, *A sikertörténet folytatódik...*¹ című monográfiám és Michael Ende híres fantasy regényének, *A végtelen történetnek* (1979) a címére is. Ami-

¹ MÁTÉ (2023).

kor annak a monográfiának a kéziratát 2022 novemberében lezártam, abban a hitben voltam ugyanis, hogy csupán egyetlen kézirat, francia nyelvű, 15. századi *Historia*-fordítás állapotáról nem tudtam beszámolni, mivel a kéziratot az orosz-ukrán háború miatt lehetetlen volt megszerezni Szentpétervárról. Nagyjából két héttel később azonban az olasz közgyűjteményekben őrzött kódexeket katalogizáló *Manus Online* felületén rábukkantam egy, a 16. század utolsó harmadában készült, azóta is kéziratban maradt fordításra.² Ebben a dolgozatban tehát a perugiai Biblioteca Comunale Augusta Ms 2837 jelű kódexében olvasható szövegnek a *Historia* szöveghagyományában elfoglalt helyéről számolok be,³ immár nem állítva, hogy a novella 18. század végéig készült fordításainak akár csak a listáját hiánytalanul ismerném.⁴

A fordítás feltárható körülményei

A perugiai kézirat a *Manus Online*-on olvasható leírása szerint egy Cesare Crispolti nevű, 1563–1608 között élt másoló munkája, aki valamikor 1585 és 1608 között készítette el a kódexet. A fordítás, amely mintegy 180 *in quarto* méretű kézirat oldal terjedelmű, a következő incipitet tartalmazza az 1r oldalon: *L'amore di Eurialo et Lucretia successo in Siena scritto da Enea Silvio a Mariano Socino et tradotto di latino in questa lingua da Giovanni Antonio Fineo.*⁵ *All'illustrissimo signor Paolo Grillo.* A dedikáció kelte Viterbo, 1585. június 2. A fordító, Giovanni Antonio Fineo pontos életadatai nem ismertek, de neki tulajdonítanak egy először 1593-ban Rómában megjelent művet a bor hatékony tartósításáról.⁶ Fineo a dedikációban mentegetőzve tesz rá utalást, hogy papi személy léte és az ellenreformáció idején fordítja le Piccolomini munkáját, de

² <https://manus.iccu.sbn.it> felületen a kézirat azonosítója CNMD\0000192114.

³ Ezúton is köszönöm az MTA Könyvtárnak, illetve Monok István főigazgatónak a kézirat beszerzéséhez nyújtott anyagi támogatását.

⁴ Az itt csak rövidítésekkel hivatkozott kéziratok és kiadások részletes leírását ld. MÁTÉ (2023: 253–294).

⁵ A *Manus Online* számára leírást készítő könyvtáros, Francesca Grauso maga is bizonytalan, hogy a Fineo vagy a Finto névalak a helyes, a kézirat adatlapján is ingadozik az átírás. A Fineo alakot azért valószínűsítik inkább, mert ilyen nevű szerzőt számontart az EDIT 16 adatbázisa.

⁶ FINEO (1593).

azzal érvel, hogy a szerelmi történetet filozófiai és erkölcsnemesítő olvasmányoknak kell tekinteni.⁷ Végső érve az, hogy ha a szép stílusú szöveget egy később pápává választott személy írta, akkor neki sem kell szégyenkeznie a lefordítása miatt, különösen, hogy a későbbiekben a katolikus egyház egyéb tudósait is olaszra fogja fordítani az egyházi megújulás szellemében.⁸ A dedikáció címezettjéről, Paolo Grillo da Bitonóról annyi derül ki a szövegből (2v), hogy a fordító két jó ismerősehez, Simone és Amico Grillihez hasonlóan a genovai eredetű Grillo patrícius családból való, de az már nem világos, hogy a 16. században már létező három ág családjai közül (*Grillo di Arles*, *Grillo di Mondragone*, *Grillo di Serravalle*) melyiknek a tagja volt. A dedikáció végén Fineo hivatkozik még Paolo testvérére, *vertuosissimo et onoratissimo Signore Padre Don Angelo, fratello di Vostra Signoria* (4r), aki tehát valamilyen egyházi méltóságot viselt. A fordító vélhetőleg e barátainak a támogatásával, meghozza az ifjabb Aldo Manuzio (1547–1597) nyomdájában akarta megjeleníteni a művét, amelyből szerinte a nyomdász szép haszonra tehet majd szert: 4r *Scrivo ancora [...] et al Signor Aldo Manutio l'incluse. So ch'ella le fará bellissimo capitale*. 1585 éppen az az év, amikor az ifjabb Aldo még vezeti a nagyapja által alapított nyomdát Velencében, majd elfogadja Bolognában a retorikai katedrát, Fineo könyvkiadási terve tehát az év júniusában még reálisnak tűnhetett. Fineo szándékának komolyságát mutatja, hogy a kódex a nyomdai gyakorlatnak megfelelő, betűkkel jelzett ívszámozással van ellátva, és a végén, a 94r oldalon összesíti a majdani nyomtatvány papírigényét: *Registro. Car 92. Tutti sono Quaterni. Eccetto il primo che è Quinterno. Et l'ultimo che è Duerno*. Előttem ismeret-

⁷ FINEO (1585: 2v): *Non mancherà certo, chi mi tasserà, che in questi anni et in questi panni, mandi fuori libri, che trattano d'Amore. Rispondo, che anco debbono esser letti volentieri; nè però di me debbono havere qualche vana opinione: poichè si può vedere come scrittura anco morale.*

⁸ FINEO (1585: 3r): *Et può ben esser tollerato a me quello che fu tollerato a lui, il quale nonostante che scrisse questo volumetto, fu nondimeno poi anco sommo Pontefice. Et fu qual Papa che fu chiamato Pio secondo, d'altissima prudenza et d'eccelse operazioni, che già è noto al mondo. Et m'aspettino con pazienza, ch'io fra poco mandi fuori le traduttioni mie di molti trattati de primi' et più eloquenti, et più approvati padri de la Catholica Romana Chiesa, da riformarsene in tutti i suoi ordini d'huomini, la christianità, ne lo presenti abusi, che la deformato; se hoggi mai volessino prestar gli orecchi.*

len okokból a fordítás végül nem látott napvilágot, amiben több körülmény is közrejátszhatott. Talán erkölcsi kifogás lépett fel Piccolomini munkájának népnyelven való közlése iránt, ami az elsők között került fel 1554-ben a Szent Inkvizíció *Indexére*, talán az ifj. Manuzio karrierváltása is akadályozta a kiadást. A kézirat mindenesetre a *Manus Online* digitális cédulája alapján a perugiai jezsuiták könyvtárában volt hosszú ideig, bár a 18. századi könyvjegyzékükben nem szerepel. Mai őrzési helyére az 1920-as években került a kódex. Vélhető tehát, hogy a *Historia de duobus amantibus*nak ez az olasz fordítása a 17. század első éveitől rejtve volt a laikus olvasók előtt.

Az a tény, hogy Piccolomini novellája már az *Index Librorum Prohibitorum* első kiadásában szerepelt, azért is fontos, mert alátámaszthatja Giovanni Antonio Fineo azon állítását, miszerint ő a művet még ifjúkorában olvasta és fordította olaszra: *2r ne la mi prima gioventù, per esercizio, et per essermi parsa quest'opera dilettevole, la ridussi in Italiano. Et fu cagione che anco appresso traduceffi il Convito di Platone et commentassi la Canzone di Guido Cavalcanti*. Fineo nem tér ki rá, hogy Piccolomini munkáját kéziratban vagy nyomtatásban olvasta-e. Itáliában viszont latinul utoljára 1515-ben jelent meg a *Historia* Melchiorre Sessa velencei nyomdájában, vagyis évtizedekkel Fineo feltételezhető ifjúsága előtt.⁹ Amint alább a filológiai vizsgálatban be fogom mutatni, a Fineo forrásául szolgáló latin szövegváltozat pontosan ahhoz a szövegcsoporthoz tartozott, amelynek a legtöbb tagja Velencéhez köthető.

Fineo sem a dedikációban, sem pedig fordítása szövegében nem utal arra, hogy ismerte volna azt a három másik olasz fordítást, amelyek nyomtatásban is napvilágot láttak az 1480-as évek óta Itáliában. Alamanno Donati és Giovanni Paolo Verniglione fordításai csak egy-egy alkalommal jelentek meg 1492-ben, illetve 1508-ban,¹⁰ így nem csodálkozhatunk, ha létezésükről 1550 után Fineo nem tudott. Nagyobb eséllyel olvashatta volna azonban Alessandro Braccesi olasz fordítását, amely 1554-ig, az *Index* első változatának kihirdetéséig folyamatosan jelen volt az itáliai könyvpiacra. Előbb Firenze, majd Milánó és Velence

⁹ Az 1529-es velencei kiadás létezése ma nem bizonyítható. Vö. MÁTÉ (2023: 282).

¹⁰ Az olasz fordítások sorrendjére ld. MÁTÉ (2023: 286–288).

nyomdászainak köszönhetően legalább tizenkilenc alkalommal jelent meg az a fordítás 1481 és 1554 között.

Azt gondolom, hogy Fineo fordítását egy jóval magasabb perspektívából is érdemes lenne vizsgálni, párhuzamba állítva ennek a fordítónak az érveit az Index Kongregációja által cenzúrázott *Decamerone* sikertelenségével, amelyről Luigi Lazzerini írt.¹¹ Nézetem szerint figyelmet érdemelne, hogy Boccaccio egyes novelláinak latinra fordítása és a *Historia* olaszra fordítása milyen érvek, illetve mentségek alapján bizonyult újra és újra indokolhatónak a 16. század végéig Itáliában, még a katolikus megújulás évtizedeiben is.

A velencei kapcsolat: Fineo fordításának forrása

Fő érvek

A *Historia de duobus amantibus* minden egyes, modernitás előtti fordításának elemzése során meg kell emlékezni arról az úttörő munkáról, amelyet az egykor a Durham University professzoraként dolgozó Eric John Morrall (1920–) vitt végbe a latin szöveghagyomány első feltárása során.¹² Morrall, és az időnek előtte elhunyt¹³ bari professzor, Ines Ravasini (1961–2021) munkája¹⁴ nélkül sokkal nehezebb lenne megérteni a *Historia* latin hagyományának és fordításainak a viszonyát. Mindemellett a továbbiakban az először Morrall által felvázolt, de azóta általam finomított és sok részlettel kiegészített sztemma¹⁵ szerkezetére hivatkozom, valamint a szövegcsoportok pontos meghatározásáért immár saját, 2023-ban megjelent monográfiámhoz irányítom az olvasót.¹⁶ Az említett sztemma szerint haladva Fineo fordításának a forrása egy olyan latin szöveg volt, amely az X-ágban az *inveniat/deseruit – Tum dormitum ibimus – fortunis – satio – carmen pergratum – sedens – Misereor=Adonis*-csoportba tartozott. Ezek a textológiai sajátosságok elsősorban Velencében és környékén 1475 és 1515 között megjelent nyomtatványokban jellemzőek.

¹¹ LAZZERINI (2015: 69).

¹² MORRALL (1996).

¹³ TOTORIZZO (2021).

¹⁴ RAVASINI (2004).

¹⁵ MÁTÉ (2018: 345), MÁTÉ (2023: 180).

¹⁶ MORRALL (1996) kiegészítésekkel itt: MÁTÉ (2023: 9–17).

Alábbi elemzésemben először ennek a nyolc szöveghelynek az olasz megfelelőit mutatom be Fineo szövegében, majd öt további textuális érvet hozok a forrásszöveg helyes besorolása mellett. Végül a *Misereor=Adonis*-csoporton belül próbálom közelebbről meghatározni, milyen tulajdonságok jellemezheték a Giovanni Antonio Fineo előtt álló latin szöveget. Fineo fordítása azzal rokon forráson alapulhatott, mint amelyet korábbi kötetemben a Venetói Névtelen és Alamanno Donati fordításai kapcsán bemutatam, itteni érvelésem tehát nagyon hasonló ahhoz az elemzéshez.¹⁷

Fineo egykori forrásának a besorolásában a sztemma X-ágának tetején álló kritérium nem sokat segít, mivel olyan igealakokról van szó, amelyeknek fordításban csak a jelentése számít, nem a pontos szóválasztás. Az *inveniat/deseruit* igepárból csak az utóbbi, 'elhagy' jelentésűnek maradt meg a tartalmi megfelelője az olasz szövegben: 34v *Rappresentarmisi anco, che Teseo, abbandonò con grand'empio di ingratitude et crudeltá Ariadne [...]*.

A második szöveghely abból a jelenetből való, amikor a történet vége felé Agamemnon, Lucretia sógora Pandalus segítségét kéri, hogy el tudják reteszelni a ház kapuját egy nagy keresztvassal. Pandalus azonban titkon Eurialusnak segédkezik a bejutásban, így sürgeti Agamemnont, hogy hagyják a megterhelő emelgetést, és menjenek aludni. Agamemnon szavai a következők: *Iuva me, inquit, Pandale. Admoveamus ferrum hoc ostio, tum dormitum ibimus.*¹⁸ Az olasz fordítás pontosan követi a mondatot: 81r *Aiutami (dice) Pandalo, a metter questa stanga: e poi gimocene[!] a dormire.* A latin szöveghagyományban az X-ág legtöbb szövegtanúja, és néhány kiadás az Y-ágból ebbe a csoportba tartozik: *Tum dormitum ibimus* mss Ox, Ps5, Ps6, Ps8, C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, C 62, H 215, H 220, H 231, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, H 222, C 61=H 216, C 59, C 68, C 69, C 70, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1571 + ms Bm. H 239, H 160, H 234, H 237, Bázél 1554.¹⁹

¹⁷ MÁTÉ (2018: 99–117).

¹⁸ Vö. MÁTÉ (2018: 293).

¹⁹ MÁTÉ (2023: 11).

A harmadik szöveghely Iuvenalis 6, 347–348. sorára utal arról, hogy ha az asszony hűtlen akar lenni, az őrzőivel kezdi a hódítást, ezért magukat az öröket is el kell távolítani mellőle. Egy korai, *saut-du-même-a-même* másolási hibából eredően azonban a mondatból kiveszik az őrző (*custodis*), és helyére a szerencse (*fortunis*) kerül. *Sequebatur ergo viam maritorum promulgatam, quorum opinio est infortunium bonis excludi custodiis.*²⁰ Véleményem szerint Fineo fordításában megpróbált a tőle telhető módon értelmet adni a kissé furcsa latin mondatnak, szövegében ugyanis a *buona fortuna* szintagma árulkodó: 70v *Seguiva egli dunque la via, che i mariti tengono per lo più. La quale è di molto guardarsi di non restare esclusi da la buona fortuna ne le belle mogli quando belle le hanno incontrate.* A hibás latin olvasat már jóval kevesebb szövegtanúra jellemző az X-ágban: *infortunium bonis excludi fortunis* mss Ps5, Ps6, Ps8, C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, H 220, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, C 61=H 216, C 69, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.²¹

A negyedik szöveghely összetett problémára mutat a latin forrásban: a *socio* ('társ') illetve *satio* ('non-sense') variánsok ütközése mellett, az adott beszédhelyzetben a narrátor személye körül is bonyodalom alakult ki valamely gondatlan másoló vagy nyomdász keze nyomán. A történetben Eurialus első, Lucretiával töltött együttléte után egyik barátjának, Achatesnek mesél az asszony fizikai szépségéről. Ekkor felidézi azt a Hérodotoszból ismert esetet, amikor a lúd király, Candaules dicsekedni kezdett felesége szépségével, és titokban, egy varázsgyűrű segítségével meg is mutatta a meztelen asszonyt egy barátjának. Előbb idézem Piccolomini standard latin szövegét, a bekezdésben vastagon szedve a problémás pontokat.²² Ezt követően idézem Fineo fordítását, ugyanezeket a pontokat kiemelve. Majd egy másik latin variánsban is bemutatom ugyanezt a bekezdést, egy 1504-es velencei kiadásból, hogy rámutassak, mekkora különbség volt az X-ág bizonyos szövegtanúiban ezen a helyen a standard változathoz képest.

²⁰ MÁTÉ (2018: 285–286).

²¹ MÁTÉ (2023: 12).

²² MÁTÉ (2018: 279).

Piccolomini: **Parum est, Achates**, quod in muliere vidisti hac. Quo propior est femina, eo formosior est. **Utinam mecum una fuisses!** Non tam **Candaulis regis Lybiae formosa uxor fuit, quam ista est.** Non miror illum voluisse nudam coniugem **socio** demonstrare, ut plenius sumeret gaudium. Ego quoque itidem facerem, si facultas esset, Lucretiam tibi nudam ostenderem. Aliter autem nec tibi effari, quanta sit eius pulchritudo, possum, nec tu, quam solidum quamque plenum meum fuerit gaudium, potes considerare. Sed **congaude tu mihi**, quia maior fuerat voluptas, quam verbis queat exponi. Sic Euryalus cum Achate.

Fineo: 60r Molte sono (**gli dice Acate**), le meraviglie che racconti, **ma poche le membra che nominatamente** lodi. Ond'io vengo in coniettura, ch'ell' anco sia molto più bella, di ciò che ti la sento comandare. Perciochè quanto più ad una ad una si potuero vedere le facezze e le pari di questa singular Signora, tanto più bella essere si conosceria. A quello che racconti, **io non credo già che Lidia quella bella moglie del Re Candalo fusse più bella di cioche è costei**, de la qual si ragiona. Et nondimeno, il marito stesso, dopo **satiatasene la voglia**, acciò maggiormente piena stimasse la sua felictià del possederla, volse che **gli si nuda mostrasse**. Resta, che una simil cosa fecessi perchè quanto possibil fosse compita restasse la tua contentezza. Buon ricordo è il cotesto mio Acate, gli risponde Eurialo. Altrimenti inferisci tu che ancora io non possa a pieno esprimersi quanto sia grande quella bellezza, nè tu a pieno alegrarti ad esser stato sodo, et á fatto compito del mio piacere: et la mia felicità. Ma allegrati nondimeno meco: perchè è stato maggiore il piacer mio, di cioche si può con le parole esprimere, et simile in tutto a quel che tu con la perspicacità de l'ingengo tuo ti potessi immaginare, et anco da vantaggio. Et cosi ragionava Eurialo con Acate.

Velence 1504 kiadás: Cii r Parum est **ait chates[!]** quod in hac foemina vidisti: quo propior est foemina: eo formosior est. Non **candali regis Lidia formosa uxor formosior fuit:** quam ista est. Non miror illum voluisse nudam **satio** demonstrari: ut plenius sumeret gaudium. Ego quoque itidem facerem si facultas esset Lucretiam tibi nudam ostenderem. Aliter autem nec tibi effari quanta sit eius pulchritudo possem nec tu quam solidum: quam plenum meum fuerit gaudium

potes considerare. Sed **congaude mecum**, quia maior fuerat mea voluptas quam verbis queat exponi. Sic Eurialus com Achate [...]

A magyarázatot a szövegcsoporthoz adó *satio* olvasattal kezdem. Az X-ág számos tagjában a Candaules király barátjára utaló *socio* olvasat az értelmetlen *sacio–satio–Satio* változáson ment át, amelyet a különböző fordítók eltérően értelmeztek. A *Historia* 1554-es anonim angol fordításának szerzője például nagybetűsen, *Satio* alakban a barát nevéként értelmezte a latinban jelentkező hibát.²³ A jelen dolgozat tárgyát képező Giovanni Antonio Fineo valamiképpen Candaules saját kielégülésével vagy megelégedésével hozta összefüggésbe az olvasatot. A *satio* olvasatra azt a magyarázatot adta, hogy a már megtörtént aktus után, amely felfogása szerint tehát ruhában történt volna, Candaules azzal akarta fokozni kielégülését, hogy a feleségét meztelenül is megnézi. Ebben a magyarázatban a középkori egyházi előírások visszhangját vélem felismerni, amelyek szerint az emberek a kizárólag gyermeknemzésre szolgáló aktus közben nem láthatták a bűnt, amelyet éppen elkövetnek, ezért nem szeretkezhetek meztelenül. A következő kisebb probléma Fineo fordításában, amelyre azonban az idézett velencei szövegváltozat magyarázatot ad, hogy az olasz szövegben nem Candaules országát, hanem a feleségét hívják Lidiának. Ennél sokkal nagyobb horderejű félreértés a latin forrás alapján, amelyet Fineo következetesen végig is vitt a fordításában, az a beszélő személye az idézett részben. A velencei latin változatban olvasható egy vesszőkkel körbe nem zárt *ait* szócska beszúrva. Grammatikai-logikai tagolás hiányában e szócskából Fineo azt a következtetést vonhatta le, hogy az előzőekhez képest, amikor Eurialus hosszan ecsetelte Lucretia szépségét, most egy beszélőváltás következett be, vagyis Achates átvette a szót.²⁴ Ennek a felfogásnak a szellemében a fordításban Achates, akinek nincs saját tapasztalata Lucretia meztelenségéről, a kívülről látottakból „in coniettura” következtet az asszony szépségére, és ezzel mintha a jelenetben Eurialus emlékeiből építve a két

²³ MORRALL (1996: 227) alapján az angol fordításra vonatkozó kiegészítésekkel: MÁTÉ (2018: 212–216).

²⁴ Hasonló félreértés nyoma látszik például Octovien de Saint-Gelais francia fordításában, aki a H 216=C 61 nyomtatvány hasonló hibája alapján Achatest teszi meg beszélőnek az adott szituációban. MÁTÉ (2018: 186–187).

férfi közös szexuális fantáziálásba váltana át, még erősebben, mint az eredeti latin szövegben. Ennek a jelenetnek a fordítása jó példa lehet arra, hogy Fineo csupán forrásából kiindulva, talán szándéka ellenére erősebbé tette Piccolomini szövegét, vagyis a fordítás dedikációjában általa is említett ellenreformációs közegben még inkább megvetendővé.²⁵ Az összetett fordítási problémákat felvonultató hosszú idézetnek az elemzése végeztével, amely bemutatta a forrásnak a *satio*-szövegcsoporthal való rokonságát, Fineo olasz fordításának a forrásfeltárásában a bizonyítás harmadánál járunk.

Az ötödik szöveghely a magyar lovag, Pacorus által a Lucretiának szánt virágcsokorba rejtett szerelmeslevél jelenetéből való. A központi probléma, a *carmen amatorium* illetve *carmen pergratum* olvasatok kialakulása kb. másfél sornyi szövegnek a kiesésével keletkezett a latin szövegben.²⁶ A latin olvasat, amely vélhetőleg Fineo előtt állt, a következő: *carmen pergratum esse matronis nostris. Sed plus quam caesaris amatorium invenerunt. Solebat hoc hominum genus cum Senas venit irrideri, despici et odio haberi, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat.*²⁷ Fineo ezúttal is igyekszik megküzdeni a forrás támasztotta kihívással, és a császár odakeveredett említését (*caesaris*) azzal magyarázza meg, hogy a sienai diákok, akik elkérik Lucretia szolgálóleányától a virágcsokrot, azt feltételezik, hogy a virágot és benne a szerelmes verset maga Zsigmond császár küldte a szépasszonynak:

62r Et á punto trovano dentro quello, che da principio s’imagnarono, cioè il canto, che secondo loro tanto aggrada á le nostre gentildonne. Ma con ciò si chiarirono che la lettera non era già de l’Imperatore. Correa un’infortunio a questa sorte di genti, forse per il lor poco

²⁵ Fineo egyébként igyekszik finomítani Piccolomini szövegének illetlen részeit. Például azt a durva, szerintem Boccaccióra hajazó viccet, hogy Eurialus egy kocsmának a külső falán függő, sikátorra nyíló árnyékszéken ülve várakozik, hogy meglássa Lucretiát az ablakban, a fordító átalakítja a kocsmában bérelt kis szobának a külső kéményévé, ahonnan Eurialus egy későbbi jelenetben át is tud mászni Lucretia ablakába. FINEO (1585: 44r): *E ’l muro de l’hosteriola havea un camino, in mezzo la gola del quale era un finestrino, che rispondea et scopriva benissimo se bene alquanto da giù, una finestra de la casa di Lucretia. Ne qual camino, mettendosi esso, non era veduto da dentro l’osteriola.*

²⁶ Részletesen ld. MÁTÉ (2018: 100–102).

²⁷ Vö. MÁTÉ (2018: 101).

modo, su quel principio che venne in Siena, di esser non solo sprezzata ma schernita[?] et odiata da le nostre donne.

A fordításban az is igazolja, hogy Fineo a *carmen pergatum esse matronis nostris* olvasatot követte, hogy az általa használt *aggradire* igének volt intranzitív használata 'piacere, tornar grato' jelentésben.²⁸ Az X-ág következő tagjai osztoznak a *carmen pergatum* olvasaton: mss Tr2, Ps5, Ps6, H 214, H 218, H 219, H 221, H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

A következő, immár hatodik szöveghely abban a jelenetben olvasható, amikor Eurialus először keresi fel szobájában Lucretiát. A gabonahordónak öltözött férfi váratlanul lepi meg a kézimunkázó Lucretiát. *Et reclusis foribus, solam Lucretiam, serico intentam videt.*²⁹ Fineo forrásához a kulcs, hogy az ő fordítása szerint a férfi a nő mellé ül, úgy köszönti, vagyis egy *Atque sedens propius* olvasatot követ. 49v *Et trovavavi sola la sua Lucretia, tutta intenta a un lavoro di seta, sul quale con l'aco molto si studiava. Ecco le si assede appresso et le dice. Salviti Iddio animo mio [...].* Ez a latin olvasat jelentősen csökkenti a lehetséges források körét: mss Ps5, Ps6, H 214, H 221, C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.³⁰

A hetedik és nyolcadik szöveghelyek az X-ágnak szinte ugyanazokat a tagjait jelölik ki Fineo lehetséges forrásaiként. Az egyik idézet Eurialus negyedik leveléből való, aki könyörög Lucretiának, hogy végre vállalja fel kapcsolatukat. A Fineo forrásában álló sajátos olvasat szerint Eurialus nem azt mondja, hogy csodálkozik magán (*miror ego mei*), hanem azt állítja, hogy könyörületet érez saját maga iránt (*misereor me*) a sok szenvedésért, amit a szerelem okozott neki.³¹ 37v *Ahi ch'io medesimo a le volte vegno a compassion di me stesso, considerando in che modo sia, che io habbi potuto soffrir tanti mali, passar senza sonno tante notti, tollerar tanti digiuni.*

Misereor me C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

misereor ego mei ms Ps5

²⁸ <https://www.treccani.it/vocabolario/aggradire/>. Letöltés: 2023.10.20.

²⁹ MÁTÉ (2018: 273).

³⁰ MÁTÉ (2023: 15).

³¹ MÁTÉ (2023: 15).

Az utolsó szöveghely, amely segít Fineo fordítását elhelyezni a lehetséges források sztemmáján, egy névváltozattal függ össze. Utolsó bemutatott éjszakájukon Eurialus és Lucretia minden korábbinál szenvedélyesebben élik meg kapcsolatukat, szavakkal is kifejezve az elragadtatást. Lucretia szerelmesét három férfiszépséghez hasonlítja, akik közül a harmadik ebben a sajátos szövegcsoporthoz nem Diomedes,³² hanem Adonis: 85r *Tu il Ganimede mio sei, tu il mio Hippolito, tu il mio Adone, gli dice Lucretia*. A szóba jöhető források köre a következő: ms Tr2, Ps5, H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

Kiegészítő érvok

A fenti nyolc szöveghely tehát végigvezetett minket a *Historia* szöveg-hagyományát ábrázoló sztemma X-ágán egészen a *Misereor=Adonis*-csoportig, amelynek tagjai között a Giovanni Antonio Fineo által használt latin forrást keresnünk kell. Az olasz szövegben sikerült kimutatnom további öt olyan szöveghelyet, amelyek megerősítik a források lehetséges körének azonosítását. Ezek az olvasatok általában a fentebb bemutatott *Tum dormitum ibimus*-csoport legtöbb tagjában is fellelhetőek, ezért részletesebb magyarázat nélkül csoportosítva közlöm őket, a latin variánsok listájáért legutóbbi monográfiámhoz irányítva az olvasót.

A felmerült további öt szöveghely közül kettő a *Historia* szövegében előforduló mitológiai és bibliai hősök nevéhez kötődik. Piccolomini szövegében kétszer hivatkozik Ariadné alakjára mint egy idegentől elárult nőre:³³ *Quid Adrianam referam, vel Medeam? [...] Tradendus erat Theseus Minotauro in escam: sed Ariadnae consilio fretus evasit*. A két előfordulás Fineo fordításában így hangzik: 19r *Che dirò ora di Diana o di Medea*. 34v *Rappresentarmisi anco, che Teseo, abbandonò con grand'empio di ingratitude et crudeltà Ariadne [...]*. Mint látható, az első esetben Ariadné helyett Diana nevét találjuk, amely az X-ág számos szövegtanújára jellemző.³⁴

³² *Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolytus, Dimodesque meus*. MÁTÉ (2018: 296).

³³ MÁTÉ (2018: 248; 262).

³⁴ Ld. MÁTÉ (2023: 209).

A másik névvel kapcsolatos hely a szerelem három híres bibliai áldozatának említése Eurialus szájából,³⁵ aki Fineo fordításában nem hivatkozik Dávid királyra, csak Sámson és Salamont említi. Ez szintén olyan *lacuna*, ami az X-ágban magasan jelenik meg a sztemmán, tehát sok szöveg-tanúra jellemző.³⁶ 72r *Sai che nè Salomone che sapientissimo, nè Sansone che fu fortissimo andarono da questa essenti.*

A harmadik kiegészítő érvem a forráscsoport mellett az Eurialus szerelme által legyőzött nehézségekre vonatkozik.³⁷ Csak az X-ágon elhelyezkedő szöveg-tanúk festik le a szerelem útját az *asperum* jelzővel,³⁸ ahogyan Fineo fordításában is láthatjuk: 48v *Et quale strada è così aspra, o inaccessible, á te non paia facile et piana?*

A negyedik kiegészítő érvem Sosiasnak, a szolgának a híradásában olvasható, aki a standard szövegváltozat szerint egy meg nem nevezett hölgy szerelméről beszél Eurialusnak.³⁹ Az olasz fordításban ennél rövidebb verzió olvasható. A kulcsmozzanat Sosias mondanivalójának tagolása két rövid mondatra, valamint az, hogy az asszonyra vonatkozó szó (*feminis*) hiányzik belőle, az X-ág bizonyos tagjaira jellemzően.⁴⁰ 25r *O in che gran modo in questa città sei amato. Nè perchè quelli li domandasse, che si volessero inferir quelle parole, egli non gli rispose niente.*

Az ötödik kiegészítő érv ismét Eurialus negyedik leveléből való, amelyet a *Misereor*-olvasat kapcsán fentebb már említettem. A férfi abban panaszkodik Lucretiának,⁴¹ hogy a szerelmi gyötrődéstől már enni és inni sem bír.⁴² 28r *Nè son più in mia balia, poiche anco insino á l'uso del cibo, et del bere dal continuo pensare a te mi veggio tolto.*

³⁵ *Scis, quia nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem.* MÁTÉ (2018: 286).

³⁶ Ld. MÁTÉ (2023: 231).

³⁷ *O, insensatum pectus amantis [...] Quid est tam invium, quod tibi pervium non videatur, quid est tam arduum quod planum non estimates?* MÁTÉ (2018: 271).

³⁸ Ld. MÁTÉ (2023: 218).

³⁹ *O quam hic dilectus es, ait, feminis, si scires. Nec illi querenti, quid hoc esset, ultra respondit.* Vö. MÁTÉ (2018: 254).

⁴⁰ Ld. MÁTÉ (2023: 196).

⁴¹ *Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti.* MÁTÉ (2018: 257).

⁴² Ld. MÁTÉ (2023: 201–202).

A fentiekben tehát összesen tizennégy szöveghelyet mutattam meg, amelyek érvként szolgálnak arra, hogy Giovanni Antonio Fineo a *Historia de duobus amantibus*nak egy erősen Velencéhez kötődő szövegátvételét vette alapul a fordítása elkészítéséhez. A sztemma X-ágán fentről lefelé haladva most ismét listázom ezeket a helyeket aszerint, hogy milyen magasan helyezkednek el a szövegcsaládfán. Ahogy haladunk előre a listán, úgy csökken azoknak a szövegátvételnek a száma, amelyekben az adott olvasat megtalálható: *inveniat/deseruit* – *Tum dormitum ibimus* – *cibi et potus usum* – *O, quam hic dilectus es* – *Dávid hiánya* – *Diana* – *asperum* – *fortunis* – *satio* – *carmen pergratum* – *sedens* – *Misereor=Adonis*.

Finomítások

A főérvelésben arra a következtetésre jutottam, hogy Fineo olasz fordításának forrása a *Historia* szöveghagyományának erősen Velencéhez kötődő ún. *Misereor=Adonis*-csoportjában keresendő. Ennek a csoportnak a jelenleg ismert tagjai a következők: mss Tr2, Ps5, H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515. Az olasz szövegnek van még legalább három olyan sajátossága, amelyek segítségével a Fineo által használt latin forrás tulajdonságait pontosíthatjuk.

Azt a jelentet, amelyben Sosias végre rászánja magát, hogy segítsen úrnőjének a titkos viszony bonyolításában, és Lucretia kész tervvel áll elő neki Eurialus álrúhási bejutásáról, Fineo a következőképp tolmácsolja: 47v *Et però v' a trovar Eurialo. Et digli che vestito da canno vacio a la contadinesca potrà venire in casa in fretta con gli facchini, carico del formento, che tu hai già in commissione di comprare in piazza, et far condurre sú nel granaio. Feltűnő, hogy az olasz szövegből hiányzik a latin eredeti egy fontos részlete, még-hozzá az, hogy a béreslegények négy nap múlva hordják majd be a zsákokat a magtárba. *Vade igitur Eurialo que **viam** unicam me accedendi dicito, si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt, **vectoris** personam induat opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat.*⁴³ Az imént vastagon szedett szavak közötti, a korabeli nyomtatványokban kb. másfél sort kitevő szövegrész hiányzik a *Misereor=Adonis*-csoport tagjaiból. A csoporthoz tartozó két kéziratos szövegátvételben további szövegtörés is megfigyelhető, s e hibák gyengítik az eddigi érveket, amelyek alapján*

⁴³ MÁTÉ (2018: 271).

Fineo lehetséges forrásai közé soroltuk őket. ms Tr2 *Vade igitur Eurlialoque viam personam viduar* [...] ms Ps5 *Vade igitur Eurlialoque monstrato viam vectoris personam* [...].⁴⁴ A szóba jöhető források listáján így már csak nyomtatott *Historia*-verziók maradnak: H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

A tanulmány elejétől fogva Fineo forrásának velencei kötődését emlegettem, s ebben az értelemben a listánkon lévő C 70 nyomtatvány kakukktójásnak számít, annak kiadási helyét ugyanis Rómában határozták meg a nyomdatörténészek. A C 70 minden valószínűség szerint a H 218 velencei nyomtatványnak Rómában készült kalózverziója volt, és mintájától néhány apró eltérést mutat. Ezen eltérések közül egynek nagy jelentősége van, mert kizárja a C 70 nyomtatványt Fineo forrásai közül.⁴⁵ Az olasz fordításból most azt a részt idézem, amikor Eurialus Pandalustól kér segítséget, hogy az juttassa be őt Lucretia házába. Eurialus érvei a szerelme hevességére való hivatkozás mellett nem kevés hízelgést is tartalmaznak Pandalus családjára.

73r Ell'arde. Io brucio. Et tutti due perimo. Nè veggiamo alcun rimedio, come potissimo da noi ripararci da tanta fiamma, se tu per tua bontá non prendi ad aiutarci. Ella è guardata dal marito vigilissimamente; Et molto più assai dal fratello di lui. Nè credo che quel vigile Drago qual l'antichità favoleggia, potesse guardar con diligenza o accuratezza maggiore il vello de l'oro, nè **Cerbero l'entrata d' Averno** con quanta vigilanza o cautela è custodita costei da li detti due. Ho ben notitia io de la vostra famiglia. Et so che siete d'antica gentilezza, et de' primi de la Città, degni, ricchi et amati. Ma Iddio volesse, che per mia quiete, v'havessi tutti consociuti et serviti, et solo di Lucretia non havessi havuto notitia.

Alább idézem a párhuzamos latin helyet, vastagon szedve azokat a mondatokat, amelyek a C 70 kiadásban szerepelnek, míg a többi rész hiányzik belőle.

⁴⁴ A ms Ps5 ezen olvasatáról az X-ág kontextusában ld. MÁTÉ (2023: 39–40).

⁴⁵ A H 218 és C 70 e különbsége jelentőséghez jutott Alamanno Donati forrásának meghatározásakor is: MÁTÉ (2018: 115).

Illa incensa est, ego ardeo, **ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus, nisi tu sis adiumento.** Vir eam custodit et frater. Non tam vellus aureum pervigil draco servabat nec aditum orci Cerberus, quam ista diligenter recluditur. Novi ego familiam vestram, scio, quia nobiles estis inter primores urbis, divites, potentes, amati; **utinam nunquam novissem hanc feminam.**⁴⁶

Mivel az alvilági kapuőr Cerberus megjelenik az olasz fordításban, elég valószínű, hogy nem a római kiadási helyű C 70 nyomtatványt használta Fineo mintául.

A harmadik sajátosság Fineo fordításában a Iuvenalis 6, 82–83-ból ismert Eppia/Hippia története. Az olasz szövegben ott, ahol Pandalusszal való beszélgetése során Eurialusnak név szerint kellene felidéznie a római szenátor férjét egy gladiátorért elhagyó matrónát, az asszonyra csak névmással utal. Ráadásul a Piccolominitől megidézett Iuvenalis állításával ellentétben⁴⁷ az olasz szöveg azt mondja, hogy az asszony egy római szenátort választott a férje helyett. 75r *o, diranno motteggiando, Ella gustò il Senator Romano, et con buon giudizio ha eletto appresso, andarsene innanzi con lui, veggendo et sollezzandosi il mondo, scorrendo imperiosa[?] parti diversi, che restar contenta di tutta una Siena, et di un sol Marito.* A Fineo szövegében meglévő ellentmondások magyarázata az lehet, hogy az *Adonis*-csoport bizonyos tagjaiban a római matróna neve nem szerepel, és olyan mértékű bennük a szövegromlás, hogy a iuvenalisi allúzió ellentétes értelműre fordult. Az alábbiakban láthatjuk az olvasatok megoszlását, most csak a *Misereor*=*Adonis*-csoportra vonatkozóan, a szöveghagyomány többi részét kihagyva:⁴⁸

Tr2 **Nupta Senatori Romano** secuta est **Ippia** ludum ad Pharon et nilum famosaque menia lagi.

H 218 [**δ nupta**] Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi.

⁴⁶ A C 70 tulajdonságaira részletesen: MÁTÉ (2018: 115). Az idézett latin szöveg helye: MÁTÉ (2018: 287–288).

⁴⁷ MÁTÉ (2018: 289).

⁴⁸ A teljes táblázatot ld. MÁTÉ (2023: 235–239).

ms Ps5 *sequente* Senatore romanu[!] Ippia Ludum ad pharon secuta est formosaque moenia lagi.

H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

[*δ nupta*] Senatori romano secuta est. **Ipsa** ludum ad pharon formosaque menia lagi.

A fenti összevetésből kiolvasható, hogy leginkább az utolsóként felsorolt olvasat felel meg Fineo fordításának. Abból ugyanis hiányzik a *nupta* melléknévi igenév, amely utalna a matróna és a római szenátor házasságára, valamint a női nevet is csak egy *ipsa* névmás helyettesíti. Ezek alapján öt olyan kiadást tudunk megjelölni, amelyek a legvalószínűbben Fineo fordításának mintájául szolgálhattak: H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515. Egyetlen eltérés miatt nem zárható ki ugyanakkor a H 218 kiadás sem, így a *Misereor=Adonis*-szövegcsoport nyomtatott tagjaiban jelölöm meg Giovanni Antonio Fineo fordításának lehetséges forrásait.

H 218 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Sant'Orso], s.t. [Giovanni da Reno], s.a. [1475].

H 233 [Historia de duobus amantibus], Velence, s.t. [Bernardino Stagnino], 1483 VII 8.

H 240 [Historia de duobus amantibus], Velence, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497 III 10.

Hystoria Pii pape de duobus amantibus. Cum multis epistolis amatoriis, Velence, Giovan Battista Sessa, 1504 XII 17.

Hystoria Pii pape de duobus amantibus. Cum multis epistolis amatoriis, Velence, Melchior Sessa il vecchio, 1514 IX 17.

Hystoria Pii pape de duobus amantibus. Cum multis epistolis amatoriis, Velence, Melchior Sessa il vecchio, 1515 IX 17.

Mint látható, 1497–1515 között a *Historiának* a *Misereor=Adonis*-csoportját alkotó variánsait nemcsak hogy Velencében, de ráadásul ugyanannak a Sessa nyomdászdynasztiának a tagjai adták ki, vagyis a variáns állandóságát maguk a nyomdászok biztosították. A példányból ma is ismert, illetve egykor bizonyíthatóan létezett itáliai *Historia*-kiadások sorát a Velencében 1515-ben kinyomtatott variáns zárta, s jelenleg nem ismer a kutatás olyan kéziratot, amely megfelelné a Fineo

szövege által támasztott filológiai elvárásoknak. Mostani tudásunk szerint mindez arra enged következtetni, hogy 1515-től számolva legalább két-három évtizedig meghatározó volt Itáliában a velencei nyomdászok által rögzített *Historia*-variáns, attól függően, hogy Giovanni Antonio Fineo „ifjúsága” a 16. század mely évtizedeit jelentette.

Perspektívák – összefoglalás gyanánt

Ha Giovanni Antonio Fineo *Historia*-fordítását a többi olasz fordítás forrásának kontextusában vizsgáljuk, a következőket állíthatjuk. A velencei nyomdahelyű *Historia*-kiadások, illetve filológiai szempontból a szöveg hagyomány X-ágának *Misereor*=*Adonis*-csoportjához való kötődése miatt Fineo fordítása a forrása alapján a Venetói Névtelen (15. sz. vége), illetve Alamanno Donati (1492) olasz fordításaival rokonítható. Ez utóbbi két fordításnak korábban a H 218 jelű nyomtatványban határoztam meg a forrását.⁴⁹ A másik két, Fineo munkája előtt készült olasz fordítás a szöveg hagyomány Y-ágába tartozó latin szöveg alapján készült. A firenzei Alessandro Braccesi (1478–79/1481) forrása megállapításom szerint a római kiadási helyű R 3 ősnymtatvány egy példánya lehetett. A milánói Giovanni Paolo Verniglione (1508) pedig szintén az Y-ágra jellemző ún. *domus*-csoport valamely tagjára alapozhatta munkáját. Verniglione verses fordításában annyira kevés, a latin forrásra mutató szöveg hely maradt benne, hogy forrásának ennél pontosabb meghatározására a pusztán szövegen belüli érvek alapján nem vállalkozhattam. Braccesi és Verniglione fordítása a római kiadási helyű latin nyomtatványokhoz kötődik tehát. A Fineo fordítása után kb. 80 évvel készült, szintén kéziratban maradt olasz fordítás Piccolomini novellájából, amely a máshonnan ismeretlen Francesco Barlattani nevéhez fűződik (1666), szintén az Y-ág *domus*-csoportjához köthető, vagyis a szöveg hagyomány Róma dominálta részéhez. Az összesen hat olasz fordítás forrásai világosan rendeződnek az itáliai nyomdászat két nagy központja, Róma és Velence köré. Továbbra is fennáll tehát az a korábbi megállapításom, mely szerint az olasz fordítók nem használtak az Alpokon túlról érkezett, az itáliai belső fejlődésben kialakult *Historia*-variánsoktól radikálisan eltérő szövegváltozatokat saját munkáik elkészítése során. Picco-

⁴⁹ MÁTÉ (2018: 117).

lomini szövegének szempontjából Itália belső könyvpiaca teljességgel kielégítette a potenciális fordítókat.

Tanulmányomat annak önironikus megvallásával kezdtem, hogy a *Historia de duobus amantibus* tárgykörében végzett kutatásaimról szóló második monográfia jóval azelőtt elvesztette *up-to-date* jellegét, hogy nyomdába került volna. Ezt a sajnálatos tényt szeretném orvosolni azzal, hogy ennek a dolgozatnak a végén harmadszor is közlöm a táblázatot, amely Piccolomini szerelmi történetének fordításait csoportosítja a szöveg-hagyomány nagy ágaihoz, illetve kisebb csoportjaihoz való tartozásuk szerint, s azon belül időrendben.⁵⁰ Bízom benne, hogy az adatok aktualizása ezúttal hosszabban kitart majd.

Nyelv	Fordító	Dátum	Forráscsoport	Sztemma ága
1. német	Niklas von Wyle	1462	Baccarus-csoport, ~H 160 ismeretlen kézirat	Y
2. dán	névtelen	kb. 1571	Baccarus-csoport	Y
3. lengyel	Krzysztof Golian	post quem 1580	Baccarus-csoport	Y
4. magyar	Csenkesz-fai Poóts András	1791	Baccarus-csoport; Opera omnia	Y
5. francia	François Louvencourt	1598	Baccarus-csoport, esetleg Bazel 1554	Y
6. angol	Charles Aleyn	1639	Baccarus-csoport 1597-től	Y
7. angol	névtelen	1708	Baccarus-csoport 1597-től	Y
8. magyar	névtelen	kb. 1587	Bazel 1554	Y
9. francia	N. R.	1598	Bazel 1554	Y
10. olasz	Alessandro Braccesi	1481	R 3, domus-csoport	Y
11. francia	Anthitus la Favre	1494-95	H 225, domus-csoport	Y
12. spanyol	névtelen	kb. 1496	domus-csoport	Y

⁵⁰ Az egyszerűség kedvéért, ha van, akkor az első nyomtatott kiadás dátumát tüntetem fel. A fordítások idővonalát nyelvek szerint ld. MÁTÉ (2023: 177–178).

13. olasz	Giovanni Paolo Verniglione	1508	domus-csoport	Y
14. francia	Jean Bouchet, Anthitus la Favre reprodukciója	1536	H 225, domus-csoport	Y
15. angol	William Brauche	1596	domus-csoport, ismeretlen kézirat	Y
16. olasz	Francesco Barlattani	1666	domus-csoport	Y
17. olasz	Alamanno Donati	1492	H 218, Misereor= Adonis-csoport	X
18. francia	Octovien de Saint-Gelais	1493	C 71 vagy C 69	X
19. olasz	venetói névtelen	15. sz. vége	H 218, Misereor= Adonis-csoport	X
20. angol	névtelen	1515	mss Gi, Ps3, la Favre trad. Lyon, Jean de Vingle, 1496-97.	X
21. angol	névtelen	1553	~H 236, ismeretlen nyomtatvány	X
22. francia	Jean Maugin/Millet	1554	H 228+H 234/H 237	X+Y
23. olasz	Giovanni Antonio Fineo	1585	Misereor=Adonis-csoport	X
24. francia	François de Belleforest	1582	nem azonosítható	nem azonosítható

A *Historia de duobus amantibus* fordításai
a szöveghagyomány nagy ágaihoz való tartozásuk szerint, időrendben.

Források

- FINEO 1585 G. A. FINEO, *L'amore di Eurialo et Lucretia successo in Siena scritto da Enea Silvio a Mariano Socino et tradotto di latino in questa lingua da Giovanni Antonio Fineo. All'illustrissimo signor Paolo Grillo, Viterbo, 1585, kézirat, Perugia, Biblioteca Comunale Augusta, Ms 2837.*
- FINEO 1593 G. A. FINEO, *Il rimedio infallibile che conserua le quarantine d'anni il vino in ogni paese, senza potersi mai guastare. Publicato da Gio. Ant. Fineo, secondo la promessa, ch'egli n'hauea fatta a varij principi, et republiche. Conuince questo rimedio tutti gli altri rimedij per non veri. Esso non può restar conuinto di non essere da ogni sua parte vero. Ogni cosa, ogni artigiano, ogni monasterio di religiosi, ogni homo sensato, et prouido, bene farà a non voler stare senza intendere minutamente questo libretto. Oltre l'vtilità, & satisfattioni varie ... fa toc-*

care con mano, come in questi primi anni, chi compra vini per venderli, seruendosi de la presente inuentione raddoppierà, & triplicherà il suo danaro, sicuro de la coscienza, & d'ogni altro pericolo, Roma, 1593. EDIT16 azonosító: CNCE 19064.

PIUS II 1504 *Hystoria Pii pape de duobus amantibus. Cum multis epistolis amatoriis, Venezia, 1504. EDIT16 azonosító: CNCE 29561.*

Felhasznált irodalom

- LAZZERINI 2015 L. LAZZERINI, „*Secondo l'ordine del sacro Concilio di Trento*”. *Il Decamerone censurato di Manrique e Borghini, 1571–1573*, in: W. Olszaniec – P. Salwa (a cura di), *Boccaccio e la nuova ars narrandi: Atti del Convegno internazionale di studi, Istituto di Filologia Classica, Università di Varsavia 10–11 ottobre, 2013, Varsavia, 2015, 53–69.*
- MÁTÉ 2018 MÁTÉ Á., *Egy kora újkori sikerkönyv története. 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Budapest, 2018.
- MÁTÉ 2023 MÁTÉ Á., *A sikertörténet folytatódik. Enea Silvio Piccolomini Historia de duobus amantibus-ának fordításai a 17–18. században*, Budapest, 2023.
- MORRALL 1996 E. J. MORRALL, *Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The Early Editions and the English Translation printed by John Day*, *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, 18 (1996), 216–229.
- RAVASINI 2004 I. RAVASINI (a cura di), *Enea Silvio Piccolomini, Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del secolo XV*, Roma, 2004.
- TOTORIZZO 2021 G. TOTORIZZO, *È morta a 59 anni Ines Ravasini, ispanista di fama internazionale: insegnava Letteratura spagnola all'università di Bari*, *La Repubblica*, edizione di Bari, 2021.05.26.
https://bari.repubblica.it/cronaca/2021/05/26/news/scomparsa_a_59_anni_l_ishpanista_ines_ravasini_insegnava_letteratura_spagnola_all_universita_di_bari-302914516/

An endless success story: Another 16th century Italian translation of E. S. Piccolomini's *Historia de duobus amantibus*

The article presents the possible Latin source texts of an Italian translation of Piccolomini's Historia de duobus amantibus, which was not discussed in my second monograph (Máté 2023) written on the textual tradition of the humanistic love story. I argue that the translation by Giovanni Antonio Fineo bearing the incipit-title L'amore di Eurialo et Lucretia successo in Siena (1585) is related to the Venetian printing industry, and it was based on a Latin variant of Historia,

transmitted by the Sessa printer family. According to my research, the manuscript translation held nowadays in Perugia at the Biblioteca Comunale Augusta, as ms 2837, pertains to the so-called Misereor=Adonis textual group of the Latin textual tradition. Its possible sources are similar to those Latin variants of Historia, on which two earlier Italian translators, the Anonymous of Veneto and Alamanno Donati, based their own works. At the end of my article, I summarize the twenty-four translations of Historia examined by me so far, grouping them according to their pertinence to the big branches of the Latin textual tradition in chronological order.

Keywords: E. S. Piccolomini, *Historia de duobus amantibus*, Latin tradition, Italian translation, manuscript, Giovanni Antonio Fineo, Biblioteca Comunale Augusta, *Misereor=Adonis* textual group

VÍGH ÉVA

Zoo-szemlélet a barokk kori művelődésben: Giovanni Bonifacio *Szabad és mechanikus művészetek c. értekezése*

A tanulmány arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a középkori septem artes liberales és a septem artes mechanicae, valamint a reneszánsz egyik filozófiai alapját képező studia humanitatis megjelenítő ikonográfiai hagyományban mily módon jelenik meg az állatszimbolika. Ehhez egy barokk kori itáliai szerző, Giovanni Bonifacio L'arti liberali et mecaniche come siano state da gli animali irrationali à gli huomini dimostrate (A szabad és mechanikus művészetek, ahogyan azokat az értelemmel nem bíró állatok mutatták be az emberek számára) címmel 1628-ban megjelentetett értekezését vettem górcső alá, különös tekintettel – az állatszimbolikán túl – a forrásokra és azok barokk stílusra jellemző kombinálására.

Kulcsszavak: Giovanni Bonifacio, állatszimbolika, septem artes liberales, septem artes mechanicae, studia humanitatis

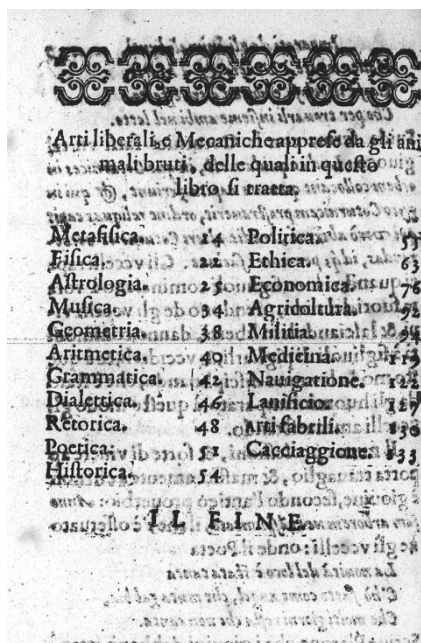
A hét szabad művészet (*septem artes liberales*) rendszerezése, felosztása, leírása az 5–6. század – Martianus Capella *De nuptiis Philologiae cum Mercurii et de septem artibus liberalibus*, illetve Cassiodorus *Institutiones divinarum et saecularium lectionum* – óta a közép- és korai újkor tudományos gondolkodás és nevelés alapvető tanait foglalja össze. Herrad von Lansberg *Hortus deliciarum* (1180) című művéből vett, gyakran felidézett miniatúra a művészetek/tudományok/mesterségbeli tudás rendszerét ábrázolja olyan ikonográfiai hagyományt teremtve, amelyen az attribútumok – tárgyak, gesztusok, mozdulatok – évszázadokon át az ábrázolások kötelező elemét képezték. A hét mechanikai/manuális művészetet (*septem artes mechanicae*), a kétkezi munkát a skolasztikus teológus, Hugo de Sancto Victore *Didascaliconja* (11–12. sz.) rendszerezte. A reneszánsz bölcsélet és műveltség szellemi-intellektuális alapját képező humán ta-

nok (*studia humanitatis*) pedig a modern ember neveltetését határozták meg a 14. század második felétől eredeztethetően.

Jelen tanulmány célja nem az, hogy e művészetek/tudományok/mesterségek több évszázados történetére és esztétikai, pedagógiai feldolgozására vagy kapcsolatára akárcsak vázlatosan is utaljon, hanem arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az eme tudományokat megjelenítő ikonográfiai hagyománynak mily módon képezte részét az állatszimbolika. Ehhez egy barokk kori itáliai szerző, Giovanni Bonifacio (1547–1635) *L'arti liberali et mecaniche come siano state da gli animali irrationali à gli huomini dimostrate* (A szabad és mechanikus művészetek, ahogyan azokat az értelemmel nem bíró állatok mutatták be az emberek számára) címmel 1628-ban, Rovigóban megjelentetett értekezését (1. ábra) vettem görcső alá.

1. ábra: G. Bonifacio művének címlapja

2. ábra: A *L'arti liberali et mecaniche* tartalomjegyzéke

Az értelmiségi körökben főleg jogászként és bíróként számon tartott szerző¹ – különösen retorikai és történelmi tematikájú – egyéb művei

¹ A szerző életére és tevékenységére vonatkozóan vö. BENZONI (1967). Ebben a szerző részletes életrajzi ismertetést ad e „régí eredetű, nemesi család szülötte” életének számos kisebb-nagyobb eseményéről (251–286) és műveinek ismertetésére is sort kerít (271–276), akadémiai tevékenységét is részletesen bemutatva (291–). Továbbá: CASELLA

okán meglehetősen ismert volt saját korában, különösen Veneto körzetében. Két könyve érdemel hangsúlyos említést: a *L'Arte de' cenni* (A jelek művészete) című 1616-ban kiadott műve a gesztusnyelvvel foglalkozó első újkori értekezés, az *Istoria di Trivigi* pedig Treviso történetének részletes feldolgozása, amely évszázadokig alapvető történeti szakirodalomnak számított.

Giovanni Bonifacio kis értekezése a szabad és mechanikus művészetekről² a barokk kori állatszimbolika érdekes és tanulságos szemléletéről tanúskodik. Az állatszimbolika szempontjából mind az allegorikus, mind pedig a moralizáló szemlélet, bár mindmáig érvényes irodalmi-művészeti kontextusban, elsősorban a kora újkorig jellemezte az európai gondolkodást és civilizációt. A zoológiai megfigyelések és leírások Arisztotelész állatoknak szentelt művei óta táplálták mindkét megközelítést egészen a 18. századig, amikor a 17. századi tudományosság új szempontjai és módszerei, valamint a felvilágosodás eszméinek hatására az állatok testének és lelkének, mozgásának, valamint az emberrel való kapcsolatának kérdése a filozófiai elemzés szintjére tevődött. Bonifacio 1628-ban közzétett művében tehát az újkori zoomorf szemléletnek mintegy összefoglalóját olvashatjuk. Jelentőségét is az adja, hogy az emberi tudás elsajátítását célzó és szolgáló művészetek/tudományok/mesterségek zoo-szimbolikáját nyújtja az ókori és középkori források feldolgozásával.

Könyve címét Bonifacio a tartalomjegyzékben (2. ábra) még inkább pontosítja, amikor azokról a művészetekről szól, amelyeket „az emberek

(1993), GAZZOLA (2018). Ld. továbbá jelen sorok szerzője magyarul (VÍGH [2006], VÍGH [2022]) és olaszul (VÍGH [2013], VÍGH [2014]) megjelent munkáiban olvasható bibliográfiai hivatkozásokat. Bonifacio e tanulmányban bemutatott értekezéséről a szakirodalomban eddig nem jelent meg felhasználható munka.

² E tanulmányban szinonimaként használom a 'művészet/tudomány' kifejezéseket a hét szabad művészetre (*artes liberales*) és a humanista tanokra/humán tudományokra (*studia humanitatis*) vonatkozóan. Ugyanakkor a mechanikus/manuális/kétkézi művészetek, az *artes mechanicae* esetében a 'mesterség' kifejezés – a mesterségekkel való közvetlen kapcsolat miatt – véleményem szerint kifejezőbb. Itt jelzem, hogy a *mechanicae* kifejezésnek a magyar fordításokban nincs bevett, egységes terminusa, ezért a kontextus szerint használandó a 'mechanikus', 'kétkézi', 'manuális' szó.

a vadállatoktól sajátítottak el”.³ Tehát az állatok szimbolikus szerepét olyan ösztönös képességeik hangsúlyozásával egészíti ki, amelyek az emberek számára a tudományok és a mesterségek megtanulásának lehetőségét kínálták fel. A hagyományosan *trivium*ra (grammatika, retorika, dialektika) és *quadrivium*ra (asztronómia, aritmetika, geometria, zene) osztott hét szabad és a hét mechanikus művészet/mesterség (gyapjúkészítés, fegyverzet, hajózás, mezőgazdaság, vadászat, orvoslás és színház) mellé szerzőnk további hét művészetet is beillesztett. Ezek közül ötöt (poétika, történelem, a három részre [politika, ökonómia, etika] tagolt morálfilozófia) a humanista tanokból⁴ kölcsönzött, a többi két tudomány pedig a világ megismerésének tapasztalati (fizika), illetve az érzékszervekkel fel nem fogható (metafizika) bölcséleti ágazatához tartozik. Bonifacio éppen e két tudománnyal kezdi értekezését egy részletes *Bevezetés* után, amely a humanista felkészültség minden jegyét hordozza pontos idézetekkel az antik klasszikusoktól a Biblián át az itáliai művelődés kimagasló alakjaival bezáróan. A barokk műfajkeverés sem volt idegen szerzőnktől, amikor – a korszak legkülönbélebb témájú értekezéseit jellemző módon – humanista műveltsége birtokában fesztelenül keveri példáit és idézeteit görög, latin, olasz szerzők összevetésével, a Biblia tanúbizonyosságával, és a műfajok egymásra építésével.

Az ember és az állatok kapcsolatát, egymásrautaltságát, fizikai és lelki hasonlóságát igazoló példák ugyanakkor távolról sem esetleges történelmi és bibliai történések halmaza. Bálám számará, Jónás próféta és a cethal, az evangélistákat jelképező állatok, a Dante által megénekelte – az egyház diadalszekerét húzó Megváltó égi és földi természetére utaló – griff, a Romulust és Remust tápláló nőstényfarkas, Szt. Jeromos és az oroszlán, Nagy Sándor harci ménje, Bukéfalosz, Ariosto hippogriffje, és egy sor további híres példa segítségével vezeti be olvasóját Bonifacio

³ BONIFACIO (1628: 140). Valamennyi idegen nyelvű szöveg saját fordítás. Az idézetek gyakorisága okán Bonifacio *L'arti liberali et mecaniche* c. művéből vett idézetek után a továbbiakban zárójelben csak az oldalszámot jelzem. Az értekezés online is olvasható egyik változata: <https://books.google.hu/books?id=4PRv9aN91lkC&pg=PA42> (Letöltés: 2023. 10. 31.)

⁴ Ne felejtjük el, hogy a humanista tanok közé tartozik még a *trivium* két tudománya, a grammatika és a retorika is, tehát Giovanni Bonifacio a hét szabad és hét mechanikus művészet mellett az öt humanista tant is teljes egészében figyelembe vette.

az ember-állat kapcsolat több ezeréves történetébe. Az emberi és állati külső hasonlóságából következően pedig – ahogy a fiziognómusok tanítják Arisztotelész óta – „az emberi test egyes részei minél inkább meg-egyeznek bizonyos állatok testrészeivel, annál jobban hasonlít a természetük, amit ilyen alakok ábrázolásával bizonyított a tudósok számára Gio. Battista Porta” (7). Bonifacio a vizualitás egyéb formáiról sem feledkezik meg, amikor utal az állatok természete és az emberi tulajdonságok összevetésén alapuló jelképes ábrázolásokra, „ahogyan az egyiptomiak tették hieroglifáikban, a görögök tanmeséikben, a rómaiak az érme hátoldalán, és mi magunk az *impresáinkon*” (11). Ez utóbbi utalás az ikonológia, az emblémáskönyvek akkor már százéves diadalára pedig bizonyítja, milyen jelentőségre tett szert a kép és a szöveg kölcsönösségén alapuló jelképes üzenet irodalma. Bonifacio természetesen nem feledkezik meg az irodalmi művekben szereplő állatos hasonlatok, parabolák, valamint a közmondások, tanmesék szerepéről sem, amelyek nemcsak díszére válnak az alkotásoknak, de az állatoknak tulajdonított jó tulajdonságok az erények követésére buzdítanak, míg a vétkeik az emberi gyarlóságok elkerülésére szólítanak fel. Szerzőnk célja is ez volt értekezése megírásával, hiszen

az értelemmel nem bíró állatok különféle dolgokat jelképeznek az emberek számára, akik csodálva ezeket, elsajátítják az erkölcsi erények, a tudományok és a művészetek vezérelveit, amelyeket azután értelemmel felszerelve tökélyre tudnak fejleszteni; ahogyan én ezt valamennyi szabad művészet, és kiváltképp a mechanikus művészetek esetében bizonyítani fogom (13).

Giovanni Bonifacio bevezetőjében tehát felvázolta azokat az elvi szempontokat, amelyek értekezése megírására ösztönözték, és megjelölte a morális és pedagógiai célt is: az Isten teremtette állatok cselekedetei és viselkedésük az emberi értelem olvasatában példaként szolgálnak minden ember számára, legyen bár szabad emberhez méltó szellemi tevékenységre vagy kétkezi mesterségre hivatott.

E helyt terjedelmi okok folytán nincs mód az értekezésben tárgyalt valamennyi, összesen huszonegy művészet/tudomány elsajátítását példájukkal segítő állatalakok bemutatására. A továbbiakban néhány mű-

vészetet választottam ki, részben a szerző gondolatmenetének és forrásainak szemléltetésére, részben – szubjektív indíttatással – a saját érdeklődésem keltette mozzanatok érzékeltetése okán. Az első körbe tartozik a Metafizika és Fizika, továbbá egy szabad művészet (Retorika) és egy mechanikus művészet (Hajózás) állatalakjainak ismertetése. A második vonulatot pedig a *studia humanitatis*hoz kapcsolt tan, az erkölcsfilozófia kérdéskörét érintő állatok konkrét és szimbolikus arcképe illusztrálja.

Szerzőnk, mint jeleztem, a hagyományosan egyik művészethez és humanista tanhoz sem kapcsolható két tudománnyal kezdi eszmefuttatását: a tapasztalati (Fizika), illetve az érzékszervekkel fel nem fogható (Metafizika) bölcséleti tudományok zoomorf megjelenítésével. A *Metafizika*, a természetén túli tudomány Bonifacio számára mindenekelőtt a – bármilyen – istenbe vetett hit, a vallás kérdését ragadja meg. Cicero *De legibus*ára (1. könyv) hivatkozva jegyzi meg, hogy az ősi népeknek is volt istene, és „nem volt olyan vad és kíméletlen nép, amely ne hitt volna isten létében, még ha nem is tudta, milyen is lehetett” (14). Cicero után a humanista Celio Rodiginótól, Dávid prófétától és Vergiliustól idéz, akik tanúbizonysága és – tegyük hozzá – szerzőnk jogi végzettsége is a természetjog (*Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit*)⁵ hitelet támasztja alá, lévén e jog nem kizárólag az emberi faj sajátja, hanem minden – égen, földön, vízben született – élőlényé. Bonifacio szerint „különösen az elefántoknál láthatók a vallásosság figyelemreméltó jelei” (15), s ezt – kronológiai vagy bármi sorrend nélkül – Plinius, Pierio Valeriano, Arisztotelész leírásaira hivatkozva állapítja meg. Valamennyi szerző, az elefánttal kapcsolatos zoológiai és szimbolikus ismeretanyag birtokában, előszeretettel idézte fel az újhholdkor a forrásban megmártózó, az ég felé virágot és füveket szóró elefánt számos erénye közül a tisztaság és a könnyörületesség tulajdonságát: a tiszta forrás a szentelt víz, az ég felé küldött növények az Istenhez intézett imák jelképe.⁶

A Pierio Valerianóra való hivatkozás mondhatni elmaradhatatlan az egész értekezésben, hiszen a bellunói szerző tette közzé, először 1556-ban, a reneszánsz szimbolizmusra tett hatását tekintve alapvető művét a *Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium litteris com-*

⁵ Vö. Just. *Dig.* 1, 1, 10, 1. *Ulpianus libro primo institutionum.*

⁶ Az elefánt szimbolikáját részletesen ld. VIGH (2019: 84–89).

mentariorum (Hieroglifák, avagy az egyiptomiak és más népek szent írásainak magyarázata) címet viselő monumentális szimbólumgyűjteményét. A könyv a benne szerepeltetett állatok rendkívül részletesen tárgyalt szimbolikája vonatkozásában is megkerülhetelen.⁷ Bonifacio természetesen a vallás, a hit érzékeltetésére további állatokat is felidéz, akik a Megváltót, az isteni gondviselést szimbolizálják. Ezek között szerepel a csőrével keblét felvágó és vérével fiókait felélesztő és tápláló pelikán, aki – mint tudjuk – a *Physiologus*ban Krisztus megváltó kereszthalálának állatszimbóluma; a lélek halhatatlanságát, az idő ciklikus ismétlődését, Krisztus halálát és feltámadását is jelképező főnix története Bonifacio könyvében ismételten Pierio Valeriano leírását követi; a halálakor édesen éneklő hattyú dalából „az emberek megtanulhatták, hogy a földi életből örömet távozzanak, abban a reményben, hogy az örök boldogság lesz osztályrészük” (21).⁸ Szerzőnk – a madarak énekét illusztráló – egyik kedvenc költőjétől, Ludovico Ariostótól is idéz, hogy művét ne csak a bibliai idézetekkel és Pierio Valeriano szakszerű szimbolika-értelmezésével gazdagítsa, hanem a költői sorok idilli szépsége is hatással legyen olvasóira.

Ami a tapasztalaton alapuló földi világot, a *Fizikát* illeti, Bonifacio lényegesen rövidebb eszmefuttatással mutatja be, sőt az Orvoslás tudományához erősen kapcsolódik gondolatmenete, hiszen azt hangsúlyozza, milyen természetes gyógymódokkal kúrálják magukat az állatok, „mivel számos, a természetben fellelhető titkot fednek fel az emberek előtt” (22). Az Orvoslás esetében egyébiránt szerzőnk is utal arra, hogy „számos gyógymódról lehetne még szólni, [...] de ezeket a Fizikának szentelt fejezetben kellőképpen tárgyaltuk” (122). Talán említeni is felesleges, hogy e példák jó részének forrása Arisztotelész *Historia animalium*

⁷ Valeriano könyvének európai sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy olaszra, franciára és németre is lefordították, és mintegy 35 kiadást ért meg különböző nyelveken a 17. század közepéig. Az emblémáskönyvek fő forrásává vált, mivel a humanisták kombinatív módszerét követve az egyiptomi hieroglifákhoz (Hórapollónhoz) a Biblia tanítását, Arisztotelész, Plinius, Ailianosz, Solinus és számos más ókori szerző, valamint a középkori enciklopédisták természetrajzi, történelmi és földrajzi ismereteit, és a bestiáriumok morális magyarázatait kapcsolta.

⁸ Az idézett madarak szimbolikája kapcsán ismételten ld. VÍGH (2019: 264–268 [pelikán]; 100–103 [főnix]; 131–134 [hattyú]).

ma, Plinius *Naturalis Historiája*, továbbá Ailianosz *De natura animaliuma* és Plutarkhosz *De sollertia animaliuma*. Ami az irodalomból vett idézeteket illeti, Vergilius, Horatius, Cicero, Ariosto, Petrarca és Tasso a legtöbbet idézett szerzők. E művek – köszönhetően a humanista igényességű fordítások elterjedésének – mind eredeti, mind népnyelven elérhetőek voltak. Szerzőnk gyakori latin (néhol görög) nyelvű idézetei mindenestre a klasszikus nyelvekhez való ragaszkodását jelzik.

Ami tehát közvetlenül a természetből vett ismereteket illeti, olvashatjuk például, hogy a búbos banka, mivel igen kedveli a szőlőt, a részegség, a mámor ellenszereként vénuszfodorkát (*capillus veneris*) fogyaszt (22). Bonifacio nyilvánvalóan Pierio Valerianónál olvasott e növény hatásáról (Pliniusnál hajhullás elleni írként kerül említésre): „a búbos banka mértéktelenül fogyasztja a szőlőt, és olykor részegség lesz úrrá rajta, de amint ezt észreveszi, hatásosan gyógyítja magát a vénuszfodorkával, amelyet a görögök [...] még víz alá téve is soha el nem rothadó növénynek neveztek”.⁹ Továbbra is Valeriano a forrása a hányinger ellen oregánót fogyasztó gólya, vagy a kaméleon megölése után, annak mérget babérral semlegesítő holló, a rutát evő tyúk, a borostyánt felfaló vaddisznó és tucatnyi más állat kapcsán, akik a természetben fellelhető növényekkel gyógyítják magukat. A monoton felsorolást szerzőnk Vergiliustól és Tassótól vett idézetekkel töri meg, igazolandó, hogy az általa felsorolt száraz információk a költők számára érzékletes természeti képpé vagy hasonlattá szelídültek.

Ami a *septem artes liberales*hez sorolt tudományokat illeti, most a (*studia humanitatis* részét is képező) *Retorikához* kapcsolódó állati viselkedésformákra vessünk egy pillantást. A jogtudós Bonifacio számára nyilvánvalóan kedves lehetett a meggyőzés művészete,¹⁰ és a hozott szónoki és zoo-példák is erről tanúskodnak. Gorgiasz mellett a kürénéi Karneadész szónoki képességeit egy Rómában tartott szónoklatára hi-

⁹ VALERIANO (1625: 322).

¹⁰ Itt jegyzem meg, hogy Giovanni Bonifacio a *L'Arte de' cenni* című monumentális könyvében a meggyőzés művészetéhez tartozó gesztusnyelvet is részletesen taglalta. E nyelvezetet kellőképpen ismerte, hiszen – mint a könyv előszavában utal rá – „életem nagy részét a törvényszéki nyüzsgésben, hol ügyvédként polgári és büntetőügyekben, hol bíróként mások pereinek és panaszainak megszüntetésével töltöttem [...]” (o.n.).

vatkozva magasztalja, és Bonifacióra oly jellemző módon, Ariosto és Tasso mellett másik kedvenc költője, Petrarca *Trionfi* (Diadalmenetek) című allegorikus költeményéből, a *Hírnévnek* szentelt víziójából vett idézettel nyomatékosítja: *Carneade vidi in suo' studi sì destro / che, parlando egli, il vero e 'l falso a pena / si discernea; così nel dir fu presto.*¹¹

Sajátos módon azonban szerzőnk nem annyira a szónoki beszédről, mint inkább a csendről, a felesleges beszéd veszélyeiről és elkerüléséről értekezik szívesebben. A csend ihlette ékesszólás kapcsán lehetetlen nem gondolni ismételten szerzőnk bírósági működésére, amikor a „jelek művészeté”-nek szentelt műve születési körülményeiről így ír:

[...] a sok beszédetől, és mások beszédének hallásától annyira megcsömöröltem és annyira belefáradtam, (hiszen elmém mindig is nehezen alkalmazkodott ezekhez a lármás megnyilvánulásokhoz), hogy olykor magamba fordultam, lelkemnek ezt a keserűségét enyhítendő, [...] és amikor egy kis időre a fórum zűrzavarából ki tudtam magam vonni és iszonyodva minden bosszantó fecsegéstől és bőbeszédűségtől a csodás csend báján elmerenghettem, e bosszúságra alkalmas gyógyír gyanánt, hozzáfogtam a néma ékesszólásról szóló művem megírásához [...]¹²

A *L'arti liberali et mecaniche* retorikáról szóló fejezetének jó része így nem az antik rétorok meggyőzését segítő szabályait taglalja, hanem inkább a csendről szól, arról, hogyan lehet elkerülni a felesleges fecsegést. Az állatokra vonatkozó példák ókori történelmi helyzetekre, csatákra, elbeszélésekre vonatkoznak, amelyek ismertek (bár szerzőnk nem jelzi a forrásukat), ám éppen a retorikával való kapcsolatuk Bonifacio fantáziáját dicséri. Történelmi példái a csatákban – véletlenül vagy szándékosan – bevetett állatok egymáshoz való viszonyát írják le. Az első példa Hérodotosz *A görög-perzsa háború* című művéből (4, 129) ismert egyik állatos történet: a szküthák földjén nem neveltek szamarat, így a perzsa szamarak ordításától megbokrosodott szkütha lovak menekülőre fogták,

¹¹ „Karneadészt oly ügyesnek láttam miközben beszélt, / hogy az igaz és a hamis közt alig / lehetett különbséget tenni, úgy pergette nyelvét.” Petrarca, *I Trionfi, Il Trionfo della fama* 3, 97–99.

¹² BONIFACIO (1616: o.n.).

Dareiosz tábora pedig ideiglenesen megmenekült a számarordításnak köszönhetően. Egy másik példa az elefántok harcászati való használatára utal: az erős és kitartó elefántoknak ugyanis csak egyetlen ellensége akadt, ezek pedig a disznók voltak, akiknek sivításától megkergültek a hatalmas állatok. Bonifacio e történetben a seregében sok elefánttal Megara városára támadó Antipatroszról és az ellene kigondolt hadicselerről tesz említést: a megaraiak szurokkal bekent és meggyújtott, s így sivító disznókat zavartak az ellenség elefántjai közé, akik félelmükben totális zűrzavart okoztak. E történetekben sok szimbolikus elem ugyan nem található, inkább csak bizonyos állati hanghatások „meggyőző” elemeit állítja a szerző példaként olvasói elé. Ám a továbbiakban több antik leírás és középkori bestiárium nyomán elbeszél – bár Bonifacio művéig retorikai szempontból nem hangsúlyozott – eset már zoológiának is felfogható.

Az ókortól az újkorig (és mindmáig) közismert történeteknek darvak a főszereplői, akiknek legtöbbször az előrelátás, a szervezettség, az örökös szimbolikus szerepét tulajdonítják, és egy Pliniusnál olvasható (Plin. *HN* 10, 59–60) leírásnak köszönhetően számos újkori ikonográfiai elemmel gazdagítva jelennek meg az olvasók és nézők előtt.¹³ A vándorló darvak – vagyis a Bonifacio által elbeszél történet szerint az egyébként igencsak bőbeszédű vadludak – kődarabbal a csőrükben repülnek át a Taurus hegy fölött, ahol a sasok tanyáznak. Kővel a csőrükben viszont csendben maradnak, s így megmenekülnek, amikor bölcsen, a csenddel győzedelmeskednek a ragadozó madarak fölött.

A meggyőzés, illetve az eltántorítás retorikája az állatok esetében a kutya viselkedésében a legjellemzőbb momentum. Bonifacio szerint ugyanis a kutya testbeszéde, két lábra állása, ugrálása, farkcsóválása és hízelgő ugatása, amikor gazdájától enivalót kér, tökéletes meggyőző erővel bír. Ennek az ellenkezőjét is a kutya magatartása demonstrálja: „amikor el akar rettenteni valakit, hogy a ház közelébe menjen vagy gazdáját bántsa, szigorú pofát vág, fogait vicsorítva, támadó ugatással fenyegetődzve próbálja szándékától eltéríteni” (50). A fenti leírásban is sok a testbeszédre utaló elem, ahogyan e példát előszeretettel alkalmaz-

¹³ A karmaiban vagy szájában követ tartó/kővel repülő daru közép- és újkori ikonográfiáját részletesen ld. VIGH (2019: 62–66).

za szerzőnk a szónok gesztusnyelvére is. E passzus ismét Bonifacio bírósági tapasztalatain alapul, amikor érzékletes szavakkal írja le mind a vádlott, mind pedig a vád mozdulatait és gesztusnyelvét. Bonifacio történeteinek a zoo-tanúsága egyértelmű: „úgy tűnik tehát, hogy a természet a bőbeszédűséget a madarakkal, a csendet a halakkal, és a megfelelő időben történő beszédet a földön élő állatokkal tanította meg nekünk” (50).

A mechanikus tudományok, azaz mesterségek közül a *Vadászatot* választottam (amelybe a halászat és a madarászat is benne foglaltatik), tekintve, hogy ebben csakis állatokról van szó, akiknek aktív vagy passzív szerepe egyaránt példát szolgáltat az ember számára. Ebben a fejezetben Bonifacio kedvére kiélhette irodalmi érdeklődését is (és erről az idézetek gazdagsága is tanúskodik), hiszen a mitológia, az eposzok és más műfajok is bővelkednek a vadászattal kapcsolatos eseményekben. Szerzőnk megfogalmazásában „a szárazföldi állatokra, a madarakra és a halakra irányul [a vadászat], amelynek célja, hogy ezeket az állatokat erőszakkal és csalárdsággal fogjuk el” (134). E meghatározás már sejteti, milyen emberi cselekedetekre taníthatja meg az embert a vadászat. És valóban: az egész fejezet a megtévesztés, a csel fogás módozatait taglalja. A hód jobbra pozitív szimbolikus ismérvei¹⁴ Bonifacio számára most nem kerültek elő, hanem közismert halfogási módszerét írja le: a hód a folyóparton vastag farkát belógatja a vízbe, majd az erre rátámadó halakkal együtt kirántja és az így fogott halakat felfalja, s e halak – mint olvashatjuk – „nagy számban találhatók a Dunában” (134). Hasonló módon horgászik a róka is, és a békahal szintén csalárd módon nyeli el a kisebb halakat. Szerzőnk irodalmi példái Vergilius, Dante, Ariosto műveiből származnak, de a Pliniusnál olvasott leírás (vö. Plin. *HN* 9, 8) a delfin és az emberek közös halászatáról sem hiányozhatott Bonifacio látóköréből.

„A hálóval történő madarászás tudományát az ember a póktól sajátította el, aki a megfelelő helyen készíti el és feszíti ki hálóját, és amikor beleakad egy légy, előugrik, elkapja és megeszi – és ezt rejtőzködve és titkon teszi [...]” (137). Ugyan bárki megfigyelheti a pók munkáját, ám

¹⁴ Ld. VÍGH (2019: 141–143).

Bonifacio fontosnak tartotta jelezni, hogy Arisztotelész *Historia animalium* leírását követte. Egyben a Példabeszédek könyvében (1, 17) olvasható, valóban ideillő mondással nyomatékosítja mondanivalóját: *frustra iacitur rete ante oculos pennatorum* – „Valójában nem hoz az a háló semmit, amit minden madár szeme láttára vetnek”. A ’háló’ alapvető vadász kellék, de átvitt értelmű szerzőnk számára e fejezetben hasonlóképpen alapvető: a csalárdságot, az alattomos és álnok magatartást jelképezi, valami olyan dolgot vagy személyt, amely/aki behálóz, bebörtönöz, rabul ejt, mert fondorlatos, álnok és ezért veszélyes.

Bonifacionak e fejezetben nem kellett magát megerőltetnie, hogy megfelelő költői idézetekkel tegye még érzékelhetőbbé a ragadozó madarak és a többi madár természetes viszonyát, s ezzel az emberek számára is a természet körforgását hangsúlyozza: az erősebb madár elfogja a gyengébbet, a karvaly a galambot. Arról a csalárd, ám a madarászásban bevett módról nem is beszélve, amikor egy csalmadarat használnak, hogy lépre csalja a többit... Az emberek gyermeknevelési tanácsot is nyerhetnek a ragadozó madaraktól, akik élő kismadarakat engednek szabadon, hogy fiókáik ezeken gyakorolják „mesterségüket”. Erről ugyan – szerencsére – emberekre vonatkozó bővebb felvilágosítást nem kapunk, viszont a fejezet befejezése arra is rávilágít, hogy az állatok, jelen esetben a madarak lelke, lelkivilága mennyire hasonlít az emberekéhez. Az összevetés abból indul ki, hogy az életkörülmények, a hely, a munka megváltozása, különösen a már nem fiatal ember esetében mély depresszióba is sodorhat egyeseket, ahogyan a madár is, ha új helyre, új kalitkába kerül, nem énekel. Ludovico Ariosto 4. szatírájából idéz szerzőnk: *La novità del loco è stata tanta, / c'ho fatto come augel che muta gabbia, / che molti giorni resta che non canta.*¹⁵ A fára – és most nem madárra – vonatkozó, ide kapcsolt mondás (*Annosam arborem transplantare* – „A vén fát átültetni”) arról tanúskodik, bár szerzőnk nem jelöli, valószínűleg Erasmus *Adagiája* is keze ügyében volt a görög eredetű bölcsesség idézésekör, de egyéb görög-latin közmondásgyűjteményekben, illetve a szá-

¹⁵ Garfagnana helytartójának nevezték ki Ariostót 1522-ben, és az új hely, távol Ferrarától nem volt kedvére: „Az újdonság ereje e helynek akkora volt, / hogy úgy tettem, mint az új kalitkába zárt madár, / aki hosszú napokig dalolni sem akart.” (*Satira* 4, 16–18).

mára oly kedves emblémáskönyvek valamelyikében, elsősorban a Bonifacio által gyakran idézett Alciato *Emblematum liberében* is olvashatta.

Bonifacio traktátusa címében ugyan csak a szabad és a mechanikus művészeteket említi, ugyanakkor művében a humanista tanok is teljes egészében helyet kaptak. Ezek közül most az erkölcsfilozófia állatoktól megtanulható ismérveit tekintjük át. Az öt humanista tan közül az erkölcsfilozófia három komponenst alkotott: politika, ökonómia (családon belüli kapcsolatok szervezése) és az etika filozófiai kérdéseit fogta egybe. Bonifacio korában – bár Machiavelli *A Fejedelem* c. korszakváltó műve a politikát kiemelte az erkölcsfilozófia kérdésköréből – az ellenreformációs államrezon-irodalom győzedelmeskedett, tekintve, hogy a politika átmenetileg visszakerült az erkölcsfilozófia körébe. Szerzőnk a kormányzási formák (királyság, optimaták, köztársaság) megállapítása után nem követi a hagyományt, amikor a fejedelmek, uralkodók számára követendő zoo-modellt ábrázolja. Ugyanis nem szól az oroszlánról, a sasról, sem a Plinius által ebből a szempontból is leírt elefántról, hanem a kakast teszi követendő példává uralkodói kvalitásai, hősiessége és megjelenése okán is. A kakas jellemzésekor valóban állatszimbolikáról beszélhetünk, hiszen szerzőnk a kakas külsejének jelképes értelmezését írja le és szinte fiziognómikus pontossággal jelzi, hogy tekintélyes teste, fej- és testtartása, színes tollai, fején korona gyanánt viselt taréja, sarkantyúja, a nagy emberekre jellemző sasorrhoz hasonló horgas csőre, csillogó, élénk tekintete mind olyan tulajdonság, amellyel a kiváló fejedelmek büszkélkednek. Ami pedig a szárnyas belső tulajdonságait illeti: „természtől fogva harcra kész, ahogyan a nemeslelkű fejedelmek is harciasak; diadalmasan kiáll a magasba és elégedetten dalolva adja tanújelét a megszerzett győzelemnek [...]” (56). A kakas¹⁶ már a görögöknél a férfiasság egyik szimbóluma volt, továbbá a Fényisten, a Nap madara, s az oroszlán félelme a kakastól, a kukorékolásától a Napot jelképező szárnyas tiszteletén alapult. Szerzőnk is tisztában volt ezzel a Pierio Valerianónál is olvasható körülménnyel,¹⁷ mert „[a kakas] a bős oroszlánt is menekülésre kényszeríti énekével, ahogyan a nemeslelkű Fejedelem pusztán hangjával megrémíti a gőgösöket” (57). Azon már meg sem le-

¹⁶ Vö. VÍGH (2019: 160–164).

¹⁷ Vö. VALERIANO (1625: 9).

pődünk, hogy a tény, miszerint a kakas „örömet meghágja a tyúkokat, hogy szaporodjanak” (57), a népének számát növelő bölcs fejedelmi magatartás. Bonifacio erre is talált a Példabeszédek könyvében egy mondatot: *In multitudine populi dignitas regis, et in paucitate plebis ignominia principis* – „A király dicsősége a nép sokasága, megbukik a király, ha nincsen népe” (Példabeszédek 14, 28).

Ami az optimaták kormányát illeti, őket a darvak szimbolizálják, és Bonifacio magyarázata nyelvi-filológiai indíttatású, amire valószínűleg részben egy Solinustól eredő olvasat indíthatta: eszerint a daru (lat. *grus*) elnevezése az általa kibocsátott kurrogó hangból, vagyis hangutánzó szóból ered.¹⁸ A szimbolikus magyarázatra viszont kedvenc szimbólum-magyarázója, Pierio Valeriano vezethette rá, aki szerint a madár elnevezése (lat. *grus*, régi olasz nyelven *grue*) a klasszikus latinban ugyan nem használatos *congruere* ('egyezségre jut') igéből ered.¹⁹ Ezek után már nem lepődünk meg Bonifacio magyarázatán: az optimatáknak „ugyanis szokásuk volt egymás közt duruzsolni úgy, hogy az összhangban (*congruenza*) a közös dolgaikat megbeszélték, mivel a *congruere* kifejezés a daru (*gru*) szóból ered, és azt jelenti, hogy összegyűlni és döntéseiket összehangolni, ami egy ilyen arisztokrata kormányzatban szükségszerű” (59).

A köztársasági államformát a méhek jelképezik olyan tökéletes szerveződésben, amilyen a méhek társadalma, ahol mindenkinek megvan a maga feladata. Antik toposzról van szó, szerzőnk is utal Pliniusra és különösen Vergiliusra, de főleg saját magára, mivel Bonifacio írt egy igen rövid kis értekezést *La repubblica delle api con la quale si dimostra il modo di ben formare un nuovo governo democratico* (A méhek köztársasága, amellyel bemutatjuk egy új demokratikus kormány létrehozásának módját) címmel (Rovigo, 1627). A részleteket illetően tehát olvasóit ehhez a művéhez irányítja, amelyet VIII. Orbán pápának ajánlott, akinek a családi címerében három méh van.

Az egész könyvben a két leghosszabb fejezetet Bonifacio az *Etikának* és az ökonómiának szentelte, ami nem meglepő, ha a 15–17. század értekezésirodalmának leggazdagabb tematikáját, az udvari értekezési-

¹⁸ Vö. Solin. 10, 16.

¹⁹ VALERIANUS (1625: 224).

dalmat vesszük számba, amelynek tekintélyes fejezete az interperszonális kapcsolatok, a társas élet és viselkedés témakörét járja körül. Bonifacio – az ókor etikai irodalmának és saját korának erkölcsfilozófiai értekezései ismeretében – kétségtelenül a bőség zavarával találhatta magát szemben, amikor az erények és (az arisztotelészi közép értelmében ennek a dupláját kitevő) vétkek labirintusában kellett valamiképpen tájékozódnia. Szerzőnk az erények számbavételére koncentrált és csak elvétve, az egyes erénnyel szembeni, a túlzás vétkét mutató viselkedéshez kapcsolható állatalakokat vett figyelembe. A teljesség igénye nélkül nézzünk néhány, az ember által megtanulandó állati viselkedésformát. Az igazságosság erényét a fecskék képviselik, akik egyformán osztják el a táplálékot fiókáik között; a szülők iránti gondviselés a gólyákra jellemző; a könyörület az oroszlánoknak tulajdonítható erény; „a keselyű az emberségességet mutatja nekünk, mivel élőlényt nem bánt, holtakkal táplálkozik” (64); a kezeség az ökör sajátja, de a bárány és a galamb is példa lehet; „a mértékletesség minden állat esetében érvényes, hiszen nem esznek, nem isznak, csak annyit, amennyi létfenntartásukhoz szükséges” (65); vétkeink palástolására a macska a legjobb példa, aki eltakarja ürülékét; a szemérem a szarvas sajátja; nyájas és jóindulatú az elefánt; az ökrök, a kacsák társaságkedvelő állatok. A kapott jótéteményeket viszonzó hála több állatban megnyilvánul. Bonifacio az arató és a sas aiszóposzi tanmeséje mellett még a delfin, illetve az oroszlán háláját igazoló mesét is megosztja olvasóival. A kezelhetőség, az alkalmazkodás zoo-szimbóluma a polip, „aki azt a szint veszi fel, amihez közel van, akárcsak a kaméleon” (67). Bizonyos tulajdonságok ambivalenciájára azért fel kell hívni a figyelmet: a morálfilozófiai értekezések tekintélyes részében, a kontextus és az erkölcsi cél szerint ugyanez a viselkedés a színlelés és a hízélgés vétkét is jelezheti.

Bonifacio viszonylag részletesen tárgyalja a testiségre vonatkozó erkölcsi intelmeket, különösen a testi bűnök vonatkozásában. Szerzőnk – bár stílusában nem dicsérendő – kivételesen pontos forrásjelzésére tekintettel érdemes a szultántyúkot megemlíteni, aki esetében Ailianosz és Alciato emblémája jelentik a fő hivatkozási pontot: „a szultántyúk számára annyira gyűlöletes a házasságtörés, hogy Ailianosz – könyvének 14. fejezete és 35. alfejezete – szerint felkötötte magát, ezzel adva jelt a férj-

nek. És Alciato 47. emblémája is” (68). A történet kiegészítendő azzal, hogy a szultányújk gazdája feleségét látja házasságtörést elkövetni, és árulkodó jelként felköti magát. A szüziesség kapcsán ki más lehetne a példa, mint az unikornis, akiről tudjuk, hogy a keresztény ikonográfiában Krisztus jelképe, a tisztaság, a szüzesség, a szellemi és a testi erények megtestesítője.²⁰ Az önmegtartóztatás példajaként – Arisztotelész és Alciato emblémái nyomán – a tehén, az elefánt követendő, míg a vérfertőzés bűnével kapcsolatban az ettől irtózó teve, a ló közismert történetét beszéli el Bonifacio. A szodómia és főleg ember és állat közötti közösülés kárhozatos mivoltára szintén utal a szerző forrásai – Plutarkhosz, Plinius, Vergilius, Ariosto – felidézésével.

E „gyalázatos” bűnök után ismét az erények dicsőítésén a sor. A nagylelkűség zoo-példája a királyka madár (*regulus*), a sérelem jogos büntetését az elefánttól és az oroszántól lehet ellesni, a bolondok és ostobák elkerülésére is az elefánt a jó példa (aki borzad az ostoba kecskétől vagy inkább annak hangjától).²¹ „A kevés beszédet és az óvatos cselekvés példáját a kuvik adja, aki ritkán szólal meg, és még alkonyatkor is körültekintő és éleslátó” (75). Még néhány további jótanács után, látva a fejezet bőséges példáit, Bonifacio a tanmesékhez irányítja olvasóit: „És e fejezet végeztével elmondható, hogy Aiszóposz az állatok természetéről szóló igen erkölcsös tanmeséiben szórakoztatóan megtanította az erkölcsfilozófia szabályait” (76).

Az erkölcsfilozófia harmadik komponense (a háztartás, a családi kapcsolatok értelemben vett) *Ökonómia*, amelyet Bonifacio röviden definiál is: „a feleség, a gyermekek, a szolgák és a javak esetében kell a férfinak az állatoktól eltanulható útmutatásokkal helyt állni”. Majd hozzáteszi, hogy „ami a feleséget illeti, úgy kell tenni, ahogyan az állatok kapcsán eljárunk: jó fajtát válasszunk” (76), viszont nem szigorral és lekezeléssel kell vele bánni, hanem kedvességgel. Bonifacio a férj és feleség közötti kapcsolatot, amely „egyenlőségen, hasonlóságon, következképpen szereteten és jóindulaton alapul”, az igába fogott ökrök egyenlőségéhez hasonlítja. A galambok, a vadgalambok és a fogoly példája is ezt mutatja, és a galamb párjához való hűségét ismét evangéliumi és

²⁰ Az egyszarvú/unikornis kapcsán vö. VÍGH (2019: 80–84).

²¹ Vö. VÍGH (2019: 172–176).

irodalmi példákkal szemlélteti. „Arisztotelész és az őt idéző Alciato emblémája mutatja, hogy amikor a kígyó közösülni akar a murénával, előbb kiokádja mérgeét, így kell elfojtott harag nélkül a házastársaknak is párosodni” (79). Bonifacio a házastársi hűség kapcsán megjegyzi, hogy a bakkecske kivételével egyetlen állat sem tűri, hogy nőtényét mások meghágják, nem véletlen, hogy a felszarvazott férj egyik elnevezése az olasz nyelvben éppen a bakkecske (*becco*).

A gyermekek gondozása és nevelése természeti törvény, az ember tehát végtelen sok példát talál erre az állatvilágban. Bonifacio a sok példa között a nőtényemedvéhez kapcsolt szimbolikát is megemlíti, miszerint a nevelés jó példája a formátlanul születő kölykeit nyalogató medve, aki addig gondozza, nyalogatja, tisztítja őket, míg alakot nem kapnak. Az ókori medve-metafora – Bonifacio a Vergilius munkamódszerére jellemző *more ursinoról* is említést tesz – a középkori bibliamagyarázatokban (pl. Szt. Ambrusnál) és az újkori emblémáskönyvekben is kedvelt illusztráció volt a kreativitás, a kitartás, a felnevelés érzékeltetésére.²² A tigris egyik legfontosabb szimbolikus szerepe („anyatigris”) szintén a kölykeihez való ragaszkodás – részleteiben némileg eltérő – történetében jut érvényre.²³ A madarak nevelési szokásai kapcsán szintén olyan – természetben megfigyelhető – szimbólumértékűvé váló cselekedeteket sorol fel szerzőnk, amelyek rendre helyet kaptak az ókori szerzőkön és a bestiáriumokon át az újkori szerzőkig: a fiókái képességeit felmérő, őket a Napba nézető sas története; a fecskék gondoskodása; a „majomszeretet” káros mivolta;²⁴ a sas és általában a ragadozó madarak nem tartják sokáig a fészükben fiókáikat, amint repülni tudnak, saját életüket kell élniük. Az embereknek is így kell tenni, és „amint felnőttek a gyermekei, el kell őket küldeni tanulni, az udvarokba, a háborúba, hogy az ott szerzett tapasztalatukkal körültekintővé váljanak” (83). A gyermek feladata ugyanakkor az idős szülő támogatása, ahogyan a gólya vagy a sólyom teszi (ez utóbbira Nagy Szent Albertnél olvasott pél-

²² A medve szimbolikáját ld. VÍGH (2019: 226–229).

²³ A tigris szimbolikus szerepéről ld. VÍGH (2019: 349–351).

²⁴ Mindezen állatok kicsinyeik iránti viselkedését és általában szimbolikájukat tekintve vö. VÍGH (2019: 296–302 [a sas kapcsán]; 95–98 [a fecskékről]; 216–220 [a majomról]; 110–113 [a gólyáról]; 53–55 [a fülemüléről]).

dával él). A szerző Vergilius *Georgicájára* (4. könyv) hivatkozik, amikor a gyász kérdését érinti, amelynek elviselésére a fülemüle példáját hozza.

A szolgálkkal kapcsolatban Bonifacio ambivalens érzéssel küzdött: bevezetésképpen vallja, hogy „talán a Természet, mivel az embereket testben és lélekben egyformának teremtette, nem akarta, hogy szolgáljanak, csakis kezükkel és lábukkal, sőt, hogy az emberek becsvágyát büntesse, még azt is akarta, hogy az emberek az állatokat szolgálják” (88). Mindenesetre a kutyát tartja – Vergilius nyomán – az ideális zoo-példának, hiszen hűségével valóban szolgálja gazdáját. A számos kutya-történet között nem maradhatott el Odüsszeusz és az őt húsz év után is felismerő kutyájának Homérosz által elbeszélte története. Forrásai, az irodalmi idézeteken túl, Plinius és Solinus voltak.

Az ökonómia kérdésköréhez tartozik még a javakkal való bánásmód a faunából vett hasonlatok felidézésével. Ki más is lehetne a legelső minta, mint „a hangya közismert példája, aki nyáron feltölti házát a télen szükséges javakkal” (90). Ovidius, Vergilius, Horatius műveiből vett, hasonlóképpen közismert idézetek bőssége kellemes olvasmány, ahogyan az Arisztotelész és Ailianosz által megemlített polip szokása is, aki „mindenféle dolgot összehord a lakóhelyére, majd a kiválogatott jó dolgokat elfogyasztja, a használhatatlan és felesleges dolgokat kidobja” (91). A szarka gyűjtögetését szintén megemlíti Bonifacio, míg a fűrj és a fogoly az embereknek a biztonságos fészek/otthon megteremtésében segít. A tékozló, költekező, adósságokat felhalmozó emberek, nehogy bebörtönözzék őket, nappal meghúzódnak a házukban, csak „éjjel titokban merészkednek ki, és ebben a denevéreket utánozzák” (92).²⁵

Giovanni Bonifacio példatára természetesen a többi művészet/tudomány esetében további zoo-olvasatot nyújt az érdeklődők számára. Példái egy része közismert eseteket, történeteket idéz fel, néhány állati minta viszont ritkán került előtérbe, de szinte mindegyikről elmondható, hogy szerzőnk (és egy korabeli átlagértelmiségi) irodalmi és zoológiai műveltségét és főleg fantáziáját dicsérik a zoo-asszociációi. Legtöbb esetben utaltam Bonifacio forrásaira, amelyek egy részét hozzávetőlegesen megemlítette, olykor pontosan idézte, sokszor viszont az

²⁵ Az *Állatszimbólumtárban* olvasható további állatok szimbolikájáról ld. VÍGH (2019: 125–127 [hangya]; 275–278 [polip]; 69–72 [denevér]; 326–328 [szarka]).

olvasó ismereteire bízta a forráskutatást. A *L'arti liberali et mechaniche* című értekezés bemutatása tehát filológiai is érdekes vállalkozás, amikor a barokk kori szerző példatárát a források és azok felhasználása szempontjából elemezzük. Amire azonban a szórakoztató kis könyv azonnal választ ad, az a barokk korban érvényes pedagógiai és erkölcsi nézőpontok koherenciája, azaz a 17. századi világkép tükröződése az akkor bevett tudományok sajátos, állatos olvasatában.

Források

- BONIFACIO 1616 G. BONIFACIO, *L'arte de' cenni*, Vicenza, 1616.
 BONIFACIO 1628 G. BONIFACIO, *L'arti liberali et mechaniche come siano state da gli animali irrationali à gli huomini dimostrate*, Rovigo, 1628.
 VALERIANO 1625 P. VALERIANO, *I ieroglifici ouero Commentarii delle occulte significati-
oni de gl' Egittij, & altre nationi*, Venetia, 1625.

Felhasznált irodalom

- BENZONI 1967 G. BENZONI, *Giovanni Bonifacio (1547–1635) erudito uomo di legge e... devoto*, Studi veneziani, 9 (1967), 247–312.
 CASELLA 1993 P. CASELLA, *Un dotto e curioso trattato del primo Seicento: L'arte de' cenni di Giovanni Bonifacio*, Studi seicenteschi, 34 (1993), 331–407.
 GAZZOLA 2018 S. GAZZOLA, *L'Arte de' cenni di Giovanni Bonifacio I-II*, Treviso, 2018.
 VÍGH 2006 VÍGH É., *A „jelek művészete” és fiziognómia Giovanni Bonifacio művében*, in: VÍGH É., „Természeted az arcodon”. I. Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, Szeged, 2006, 267–288.
 VÍGH 2013 É. VÍGH, *Visione fisiognomica ne L'Arte de' cenni di Giovanni Bonifacio*, Lettere Italiane, 63 (2013/4), 563–579.
 VÍGH 2014 É. VÍGH, *L'Arte de' cenni e moti fisiognomici in Giovanni Bonifacio*, in: É. VÍGH, «Il costume che appare nella faccia». Fisiognomica e letteratura italiana, Roma, 2014, 307–335.
 VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.
 VÍGH 2022 VÍGH É., *Dante gesztusnyelvének barokk kori olvasata (Giovanni Bonifacio A jelek művészete című értekezésében)*, in: Draskóczy E. – Mátyus N. (szerk.), *Dante emlékkönyv 2021*, Szeged, 2022, 225–240.

Zoo-aspect in Baroque culture: Giovanni Bonifacio's Treatise on Liberal and Mechanical Arts

The paper aims to draw attention to how animal symbolism appears in the iconographic tradition of the medieval septem artes liberales and septem artes mechanicae, as well as in the studia humanitatis, which is one of the philosophical foundations of the Renaissance. For this reason, I analysed the treatise published in 1628 and entitled L'arti liberali et mecaniche come siano state da gli animali irrationali à gli huomini dimostrate (The Liberal and Mechanical Arts, presented to Men by Irrational Animals) written by an Italian author of the Baroque period, Giovanni Bonifacio. The analysis of the work focuses on the symbolism of animals with special regard to sources and their combination, a method so dear to the Baroque style.

Keywords: Giovanni Bonifacio, animal symbolism, *septem artes liberales*, *septem artes mechanicae*, *studia humanitatis*

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

FRAZER-IMREGH MONIKA

Angelo Poliziano elismerő levele Cassandra Fedeléhez

Az alábbi forrásban Angelo Poliziano levelezése harmadik könyvének tizenhetedik darabját olvashatjuk (Epistulae 3, 17), amelyet a velencei humanista, Cassandra Fedele számára írt. Cassandra egyike volt kora nagy megbecsülést szerzett tudós hölgyeinek, aki levelezésben állt kora legjelentősebb itáliai és spanyol humanistáival, itt Poliziano hozzá írt elismerő levele szerepel.¹

Kulcsszavak: Angelo Poliziano, Cassandra Fedele, humanisták, levelezés

Cassandra Fedele (1465 k.–1558) milánói eredetű családból származó velencei humanista.² Latinul és népnyelven is írt prózát és verseket, számos jelentős itáliai és spanyol humanistával levelezést folytatott. El-sajátította a görög nyelvet, Gasparino Borrótól dialektikát, filozófiát és retorikát tanult. Képzését apja támogatta. Kortársai csodálták tehetségét és szépségét, Giovanni Bellinit megihlette egy női képmás megalkotásában. Nyilvános filozófiai és teológiai vitákra kapott meghívást; felkérték, hogy a velencei dózse, Agostino Barbarigo és a szenátus előtt szólaljon fel a nők magasfokú képzésének ügyében. I. Kasztíliai Izabella udvarába hívta, de valószínűleg a dózse parancsára visszautasította a meghívást. Huszonkét évesen latinul mondott a szabad művészeteket dicsőítő be-

¹ E forrásközlés a Poliziano *Epistulae* 1–4. könyvéből vett korábbi közlésekhez kapcsolódik e folyóirat, az *Antik Tanulmányok*, az *Orpheus Noster* és két konferenciakötet hasábjain: FRAZER-IMREGH (2020a), FRAZER-IMREGH (2020b), FRAZER-IMREGH (2021a), FRAZER-IMREGH (2021b), FRAZER-IMREGH (2021c), FRAZER-IMREGH (2021d), FRAZER-IMREGH (2021e), FRAZER-IMREGH (2021f), FRAZER-IMREGH (2021g), FRAZER-IMREGH (2021h), FRAZER-IMREGH (2021i), FRAZER-IMREGH (2021j), FRAZER-IMREGH (2022), FRAZER-IMREGH (2023). Angelo Poliziano rövid életrajzát ld. FRAZER-IMREGH (2020: 47–51).

² PIGNATTI (1995).

szédet unokafivére diplomaosztó ünnepén Padovában, amelyet aztán *Oratio pro Bertucio Lamberto* címmel 1487-ben Modenában, 1488-ban Velencében, 1489-ben Nürnbergben adtak ki. Polizianoval és Giovanni Pico della Mirandolával 1491-ben ismerkedett meg, amikor kéziratbeszerző útukon Velencében jártak. Harmincnégy éves korában férjhez ment az orvos Gian Maria Mappellihez, akivel Krétára költöztek, ahol a férj a Velencei Köztársaság költségén orvosi kísérleteket végzett. Velencébe való visszatérésükkor hajótörést szenvedtek, amelynek során minden vagyonukat elveszítették. Nem sokkal később Fedele férje és apja is elhunyt, így élete végéig megélhetési gondokkal és betegségekkel küzdött. Házassága alatt tudósi tevékenységével szinte teljesen felhagyott, aminek egyik oka a társadalmi korlátokban keresendő: a férjes asszonyok feleségi mivoltukon túl nem vállalhattak szerepet a nyilvánosság előtt. A másik ok a házassága előtt nem sokkal jelentkező betegsége lehetett, amely legyengítette, és akadályozta a tartósan végzett szellemi munkában. 1521-ben valamilyen állásért folyamodva X. Leótól kért segítséget, aki nem válaszolt levelére; 1547-ben III. Pálhoz fordult, ő a velencei San Domenico in Castello templomhoz tartozó árvaház vezetőjévé tette, amelyet Cassandra élete végéig irányított. Halála előtt 1556-ban a Velencébe látogató lengyel királyné, Bona Sforza előtt mondott köszöntő beszédet. A levél Poliziano gyűjteményében azért különösen figyelemre méltó, mert dicsérő levelében a humanista tudós költői énje is több helyen megmutatkozik. Cassandra különlegességének és egyedülálló tehetségének hangsúlyozásában retorikai elemekkel fűszerezett, sajátos költői képekkel él a leányokhoz illő fonás eszközeinek az írás eszközeivel való felcserélését, és a tavaszi virágok idő előtti virágzását illetően.

Források

BUTLER 2006

Sh. BUTLER (ed., transl.), *A. Poliziano: Letters, Vol. 1, Books 1–4* (The I Tatti Renaissance Library 21), Cambridge Mass. – London, 2006.

Felhasznált irodalom

- FRAZER-ÍMREGH 2020a FRAZER-ÍMREGH M., „*Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?*” – Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával, *Antikvitás és Reneszánsz*, 6 (2020), 43–68. DOI: 10.14232/antikren.2020.6.43-68
- FRAZER-ÍMREGH 2020b FRAZER-ÍMREGH M., *Poliziano levele Piero de' Medicihez Róma, Firenze és Fiesole nevének etimológiájáról*, *Orpheus Noster*, 38 (2020/2), 103–109.
- FRAZER-ÍMREGH 2021a FRAZER-ÍMREGH M., „*Gondold azt, hogy nem is levelet, hanem [...] az emberi élet minden kényelmét küldöd*” – Angelo Poliziano és Girolamo Donato levelezése, *Antikvitás és Reneszánsz*, 7 (2021), 225–254. DOI: 10.14232/antikren.2021.7.225-254
- FRAZER-ÍMREGH 2021b FRAZER-ÍMREGH M., *Poliziano ódája Giuliano de' Medici halálára. Bevezető és forrásközlés*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 255–260. DOI: 10.1556/092.2021.00018
- FRAZER-ÍMREGH 2021c FRAZER-ÍMREGH M., *Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensó vitája a Naturalis historia egy helyéről*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 261–278. DOI: 10.1556/092.2021.00019
- FRAZER-ÍMREGH 2021d FRAZER-ÍMREGH M., *Angelo Poliziano bevezetője Levelei tizenkét könyve elé*, *Orpheus Noster*, 41 (2021/1), 102–104.
- FRAZER-ÍMREGH 2021e FRAZER-ÍMREGH M., *Poliziano és Ermolao Barbaro levelezése*, *Orpheus Noster*, 42 (2021/2), 112–120.
- FRAZER-ÍMREGH 2021f FRAZER-ÍMREGH M., *Girolamo Donato, Velence szónózója, költő és filozófus*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 63–68.
- FRAZER-ÍMREGH 2021g FRAZER-ÍMREGH M., *Niccolò Leonicensó orvos, filozófus, az orvostudomány újkori reformjának atyja*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 69–80.
- FRAZER-ÍMREGH 2021h FRAZER-ÍMREGH M., *Angelo Poliziano és Battista Guarino levelezése*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 97–104.
- FRAZER-ÍMREGH 2021i FRAZER-ÍMREGH M., *Reneszánsz hősök – a tudós költő és pártfogója. Angelo Poliziano levele Lorenzo de' Medici haláláról*, in: Csízy K. – Hóvári J. (szerk.), *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*, Budapest, 2021, 155–172.
- FRAZER-ÍMREGH 2021j FRAZER-ÍMREGH M., *A tudós humanista küldetése és társadalmi szerepvállalása – Gioviano Pontano*, *Studia Caroliensia* (2021), 139–152.
- FRAZER-ÍMREGH 2022 FRAZER-ÍMREGH M., *Angelo Poliziano: Levelek, II. könyv, 1–2. levél (Filippo Beroaldo)*, *Orpheus Noster*, 46 (2022/2), 81–82.
- FRAZER-ÍMREGH 2023a FRAZER-ÍMREGH M., *Tévedett-e az Idősebb Plinius? Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensó vitája a Naturalis historia egy helyéről*, in: Takács L. – Tóth O. (szerk.), *Az antik nevelés és öröksége (Hereditas Graeco-Latinitatis X.)*, Debrecen, 2023, 112–135.

- FRAZER-IMREGH 2023b FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és humanista rajongói, Antikvitás és Reneszánsz*, 11 (2023), 169–180.
DOI: 10.14232/antikren.2023.11.169-180
- JARDINE 1985 L. JARDINE, „*O Decus Italiae Virgo*”, or the Myth of the Learned Lady in the Renaissance, *The Historical Journal*, 28 (1985/4), 799–819.
- PIGNATTI 1995 F. PIGNATTI, *Cassandra Fedele*, *Dizionario Biografico degli Italiani* 45, Roma, 1995, 566–568.
[https://www.treccani.it/enciclopedia/cassandra-fedele_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/cassandra-fedele_(Dizionario-Biografico))

Angelo Poliziano’s letter of praise to Cassandra Fedele

The 17th piece of Book 3 of Angelo Poliziano’s correspondence (Epistulae 3, 17) was written to the Venetian humanist Cassandra Fedele. Cassandra was one of the highly respected female scholars of her time who corresponded with the most important Italian humanists.

Keywords: Angelo Poliziano, Cassandra Fedele, humanists, correspondence

Angelus Politianus: *Epistulae, Liber tertius, 17*

Angelus Politianus Cassandreae Fedeli Venetae, puellae doctissimae, s. d.

[1] 'O decus Italiae virgo, quas dicere grates, quasve referre parem,' quod etiam honore me tuarum literarum non dedignaris? Mira profecto fides, tales proficisci a foemina (quid autem a foemina dico? immo vero a puella et virgine) potuisse. Non igitur iam Musas, non Sibyllas, non Pythias obiiciant vetusta nobis saecula, non suas Pythagorei philosophantes foeminas, non Diotimam Socratici nec Aspasiam. Sed nec poetrias illas Graeca iactent monimenta, Telesillam, Corinnam, Sappho, Anyten, Erinnen, Praxillam, Cleobulinam, caeteras, credamusque facile Romanis iam Laeli et Hortensi filias, et Corneliam Gracchorum matrem fuisse matronas quantumlibet eloquentissimas. Scimus hoc profecto, scimus nec eum sexum fuisse a natura tarditatis aut hebetudinis damnatum. Sed enim veterum saeculorum talis ista pene publica laus fuit ut in quibus etiam vilissimos servos ad extremum pervenisse quondam vel literarum vel philosophiae fastigium reperiamus. At vero aetate nostra, qua pauci quoque virorum caput altius in literis extulerunt, unicam te tamen existere puellam quae pro lana librum, pro fuso calamum, stilum pro acu tractes, et quae non cutem cerussa, sed atramento papyrum linas. Id vero non magis usitatum, nec minus rarum aut novum, quam si de glacie media nascantur violae, si de nivibus rosae, si de pruinis lilia.

[2] Quod si conatus ipse pro miraculo iam cernitur, quid de profectu studiorum tanto dicemus? Scribis epistolas, Cassandra, subtiles, acutas, eleganteis, Latinas, et quanquam puellari quadam gratia, virginali quadam simplicitate dulcissimas, tamen etiam mire gravis et concordatas.

³ A fordítást az alábbi szövegkiadás alapján készítettem: BUTLER (2006: 188–192).

⁴ Ld. JARDINE (1985). Ford. Lakatos István; Turnus szól a harcos Camillához.

⁵ A pythia Apollón delphoi templóában a jóslatadáskor transzba eső papnő tisztsége volt. Aspasia Periklész élettársa, majd gyermekük megszületése után felesége, szónoklatot oktatott Athénban. Sókratész is említést tesz nemcsak beszélgetésükről, de Aspasia egyik beszédéről is Platón *Menexenos*ában (235e–236d, 249c–e). Szintén Sókratész számol be Platón *Lakomájában* (201d–212b) Diotimáról, aki Erós daimón-természetét bizonyította be Sókratész számára.

Angelo Poliziano: Levelek, Harmadik könyv, 17³

Angelo Poliziano a velencei Cassandra Fedelének, a tudós hölgynek üdvözlését küldi

[1] „Hogy viszonzzam, szűz, ó díszte te Italiának, s mint adjak hálát,” hogy méltónak tartottál arra, hogy leveleddel megtisztelj?⁴ Alig akartam elhinni, hogy egy ilyen levél egy asszony (de miért mondok asszonyt? inkább egy leány, sőt szűz) kezétől származhatott. Nem állíthatja már elénk az antikvitas a múzsákat, sem a szibillákat, a pythiákat, sem a pythagoreusok az ő filozófus asszonyaikat, sem a szókratikusok Diotimát vagy Aspasiát.⁵ De a görög emlékek sem kérkedhetnek költőnőkkel: Telesillával, Korinnával, Sapphóval, Anytével, Erinnével, Praxillával, Cleobulinával és másokkal;⁶ és most már könnyedén elhisszük a rómaiaknak, hogy Laelius és Hortensius leányai, valamint Cornelia, a Gracchusok anyja olyan ékesszólók voltak, amennyire csak lehet.⁷ Tudjuk ezt, valóban, és azt is tudjuk, hogy ezt a nemet nem sújtotta a természet lassú felfogással vagy ostobasággal. Csakhogy a régi korokban ez a fajta megbecsülés annyira mindenkire kiterjedően általános volt, hogy azt találjuk, még a legalacsonyabb sorba tartozó rabszolgák is az irodalom és a filozófia legmagasabb csúcsára juthattak. Korunkban viszont, amikor egyébként is kevés férfi nyújt kiemelkedő teljesítményt az irodalom terén, te vagy az egyetlen leány, aki a gyapjú helyett könyvet, orsó helyett tollat, tű helyett íróvesszőt forgat, és aki nem az arcát festi be púderrel, hanem a papirost tintával. Ez pedig nem túl gyakori, sőt nem kevésbé ritka és szokatlan dolog, mint ha a jég alól ibolya, a hó alól rózsa, vagy a dér alól lilium sarjadna.

[2] S ha már maga a próbálkozásod csodaszámba megy, mit mondhatnék a tanulmányaidban elért jelentős eredményeidről? Hibátlan, szellemes, kifinomult, igazi latin leveleket írsz, Cassandra, amelyek bár egyfajta női bájtól, szűzi egyszerűségtől kimondhatatlanul kedvesek, mégis egyúttal csodálatos tekintélyt és összhangot sugároznak.

⁴ E költőnők közül csak a lesbosi Sapphó és a boiótiai Tanagrában élt Korinna verseit és töredékeit ismerjük jelentősebb számban. A többiektől csak néhány töredék maradt fenn, de a kortásaik megemlékeznek róluk, és Poliziano is említi őket a költészet történetét tárgyaló, egyik egyetemi kurzusát bevezető *Nutricia* című tankölteményében.

⁷ Cornelia és Laelia ékesszólásáról és műveltségéről ld. Cic. *Brut.* 211. Hortensióéét illetően lásd Val. Max. 9, 9, 3, 3; App. *Hist. Rom.* 4, 32–34.

Orationem quoque tuam legimus, eruditam, locupletem, sonoram, illustrem, plenamque laetae indolis. Sed nec extemporalem tibi deesse facultatem accepimus, quae magnos etiam oratores aliquando destituit. Iam vero in dialectis implicare nodos inenodabiles, explicare ab aliis nunquam solutos, nunquam solvendos diceris. Philosophiam vero sic tenes ut et defendas acriter quaestiones praepositas et impugnes vehementer, 'audesque viris concurrere virgo,' sic scilicet in doctrinarum stadio pulcherrimo ut non sexus animo, non animus pudori, non ingenio pudor officiat. Et cum te laudibus nemo non attollat, summittis ipsam te tamen, et temperas nec minus ad humum modeste cunctorum de te opinionem, quam verecunde virgineos oculos reverenterque deiicis.

[3] O qui me igitur statim sistat istic, ut faciem, virgo, tuam castissimam contempler, ut habitum, cultum, gestumque mirer, ut dictata instillataque tibi a Musis tuis verba, quasi sitientibus auribus perbibam, denique ut afflatu, instinctu tuo consummatissimus repente poeta evadam,

nec me carminibus vincant aut Thracius Orpheus,
aut Linus, huic mater quamvis atque huic pater adsit,
Orphei Calliopea, Lino formosus Apollo.

[4] Mirari equidem antehac Ioannem Picum Mirandulam solebam, quo nec pulchrior alter mortalium, nec in omnibus (arbitror) doctrinis excellentior. Ecce nunc etiam te, Cassandra, post illum protinus coepi, fortasse iam cum illo, quoque venerari.

⁸ Verg. A. 1, 493, az amazonok királynőjéről, Penthesileáról. Lakatos István fordításának átírata.

⁹ Verg. G. 2, 488–489. Ford. Lakatos István.

¹⁰ Linos ('len') Apollón és Psamathé argoszi királynő gyermeke, akit anyja apjától, Krotópustól való félelmében kitett, így a pásztorok nevelték fel. Amikor a pásztorok tyúk szétépték, a gyászában leleplezett anyát a király halálra ítélte. Apollón büntetésül járvánnyal sújtotta Argoszt, amelytől az isten jóslata szerint gyászdalok éneklésével és a király távozásával szabadultak meg az argosziak.

Beszédedet is olvastam, ez tudós, gazdag, hangzatos, ragyogó, és jól tükrözi derűs természetedet. De hallottam, hogy még a rögtönzésre való tehetséged sem hiányzik, aminek olykor a nagy szónokok is híján voltak. Sőt, azt mondják rólad, a dialektikában megoldhatatlan feladatokat állítasz fel, és olyanokat oldasz meg, amelyeket mások nem voltak és soha nem is lesznek képesek megoldani. A filozófiában annyira járatos vagy, hogy a feltett kérdéseket egyszerre tudod buzgón védelmezni és hevesen cáfolni, „a harcban szűz létedre a férfiakat fárasztod erősen”,⁸ tudniillik úgy vagy jelen a tudomány nagyszerű versenypályáján, hogy nemed nem áll útjába bátorságodnak, bátorságod szerénységednek, szerénységed tehetségednek. És bár a világon mindenki dicséretekkel illet, te mégis szerény maradsz, és az általánosan rólad alkotott véleményt ugyanúgy földközelivé teszed, ahogyan szemérmesen és tiszteletteljesen szúzi szemedet is a földre sütöd.

3. „Ki von engem”⁹ tehát nyomban oda, ahol vagy, hogy ártatlanul tiszta arcodat szemlélhessem, hogy megjelenésedet, öltözetedet, mozgásodat megcsodáljam, hogy a múzsáid által neked diktált és beléd csepegtetett szavakat mintegy szomjazó fülemmel feligyam, s hogy végül sugallatodra és ihlető jelenlétedtől egy csapásra tökéletesen kitanult költővé váljak,

Akkor a thrák Orpheus sem tudna legyőzni dalával,
Sem Linus,¹⁰ ámbár anyja amazt, ezt atyja segítse,
Orpheust Calliopéa, Linust pedig ékes Apollo.¹¹

4. Ezelőtt Giovanni Pico della Mirandolát szoktam csodálni, hisz nincs más halandó, aki nála gyönyörűbb vagy véleményem szerint bármely tudományban kiemelkedőbb lenne. Lám, most már téged is, Cassandra, rögtön őutána, vagy talán épp vele egy sorban, tisztelni kezdtelek.

¹¹ Verg. *Ecl.* 4, 55–57. Ford. Lakatos István.

Tibi vero tanta incepta Deus Optimus Maximus secundet, et cum recesseris a parentibus, is auctor contingat et consors, qui sit ista virtute non indignus, ut quae nunc propemodum sua sponte naturalis ingenii flamma semel emicuit, ita crebris deinceps aut adiuta flatibus, aut enutrita fomitibus effulgeat, ut a nostrorum hominum praecordiis animoque nox omnis geluque penitus et languoris in literis et inscitiae discutiatur.

Vale.

Jelentős vállalkozásaidat segítse a Jóisten, és amikor szüleid házáat elhagyod, olyan támasz és társ jusson neked osztályrészül, aki méltó erényeidhez, hogy veled született tehetséged lángja, amely most egyszer szinte magától fellobbant, azután oly sűrűn kapjon mind támogató fuvallatokat, mind tápláló melegséget, hogy teljesen eloszlathasd korunk emberének szívéből és lelkéből az irodalomban való tudatlanság és érdektelenség egész homályát és fagyát.

Élj boldogul!¹²

¹² A levél kelte Cassandra híres beszédének megjelenése (1487–1488) és Polizianóval való személyes találkozása (1491) közé tehető.

NAGYILLÉS JÁNOS

Nicolas Chorier: *Johannes Meursius: Luisa Sigea de Velasco: Amor és Vénusz titkai – pajzán szatíra*

E sok szempontból különleges szöveg kettős hamisítvány. Igazi szerzője Nicolas Chorier (1612. szeptember 1–1692. augusztus 14) francia jogász, író és történész. Egyéb nagy hatású munkái mellett ez a leghíresebb szövege. Ezt a munkáját az európai kultúrtörténet első igazán pornográf szövegeként tartják számon. Az itt olvasható fordítás a teljes, hét szatírárt tartalmazó könyv első darabja.

Kulcsszavak: erotikus irodalom, szatíra, Luisa Sigea de Velasco, Aloysia Sygaea Toletana, Nicolas Chorier, *Satyra Sotadica*

A maga nemében egyedülálló szöveget tart kezében az olvasó. A cím bonyolultságának indoka a téma: a hölgyek közötti érzéki kapcsolat szükségessége és hasznossága. Egy 17. századi francia ügyvéd, történész és tollforgató kettős hamisítványa a dráma és a tőről metszett tudományos didaxis között lavírozó szöveg, amelyet a fiktív előszó az egyetlen nagyobb költeményéről és leveleinek kiadásáról ismert spanyol humanista hölgy, Aloysia Sygaea Toletana (neve spanyolul Luisa Sigea de Velasco, 1522–1560) eredeti (persze soha meg nem írt) spanyol nyelvű írása egy holland humanista filológus, az ifjabb Johannes Meursius (Johannes van Meurs, 1613–1653/54) által készített latin fordításának állít be. A latin szöveg első kiadásán feltüntetett cím *Aloysiæ Sigæ Toletanæ satyra Sotadica de arcanis Amoris et Veneris: Aloysia Hispanice scripsit: Latinitate donavit J. Meursius* – Luisa Sigea Toletana szótadészi szatírája Amor és Vénusz titkairól. A fordítás hamisítvány, nincs spanyol eredeti, és a szövegnek sem a kiadáson feltüntetett szerzőhöz, sem a fordítóhoz semmi köze. Csakúgy, mint Chorier, nyilván sem egyik, sem másik nem vállalt, de nem is írt volna ilyen munkát, vagy ha igen, szigorúan a tu-

dományos vizsgálat talaján maradva, és aligha a műveltség szinte nélkülözhetetlen kísérőjének és társadalmi szempontból is hasznosnak állítva be a leszbikus szerelmet. Nehéz lenne eldönteni, hogy a didaktikus vagy az érzéki – de nyugodtan mondhatjuk így is: pornográf – jelleg a fontosabb a szövegben. Talán nem is kell. Az itt közölt részlet a teljes műben foglalt hét szatíra közül az első – szereplői a házasulandó hajadon, Octavia, és az egygyermekes tapasztalt (huszonhat éves) nemes hölgy, Tullia. A cím, *Velitatio* fordítására egy régebbi magyar szót eleve-nítettem fel: arra utal, ahogy a *veles*ek – könnyű fegyverzetűek – a nagy csata kezdete előtti heccelik egymást.

Nicolas Chorier: *Johannes Meursius: Luisa Sigea de Velasco: The Secrets of Cupid and Venus*—a satire of lewdness

This, in many ways, unique text is a double forgery. Its real author is the French lawyer, writer, and historian, Nicolas Chorier (1 September 1612–14 August 1692); among his other influential works, this is his most famous text. It is considered the first truly pornographic text in European cultural history. This translation is the first of a complete book of seven satires.

Keywords: erotic literature, satire, Luisa Sigea de Velasco, Aloysia Sygaea Toletana, Nicolas Chorier, *Satyra Sotadica*

ALOISIÆ SIGEÆ TOLETANÆ SATYRA SOTADICA

De arcanis Amoris et Veneris

COLLOQUIUM PRIMUM

VELITATIO

Tullia, Octavia.

Tullia. Dulce est, cognata mihi luce dulcior, tuas tandem cum Caviceo pactas esse nuptias: ejus enim in amplexibus, crede mihi, quæ te nox mulierem faciet, omnium longe maximam voluptatem tibi allatura est; te modo, ut digna est hæc forma tua cœlestis, fortunet Venus.

Octavia. Dixit hodie mane mihi mater, postridie hujus diei nupturam me Caviceo. Et domi video, quæ ad ejus rei pompam pertinent, magna apparari cura: lectum, cubilum, et cetera alia. Hæc vero plane in mentem meam gaudii minus quam timoris injiciunt; nam, quæ tandem illa, de qua loqueris, possit esse voluptas, cognata omni mihi voluptate gratior, nec scio, nec etiam opinione concipio.

Tullia. Te ejus ætatis, et tam teneram (nam annum vix decimum quintum attigisti), mirum minime videri debet id nescire, quod ego ætate provecior cum nupsi, penitus ignorabam quid esset, quod pollicebatur Pomponia deliciis, jam per tres annos experta, ac tantopere prædicabat.

Octavia. Sed, te de ea re prorsus scivisse nihil (patere me liberius loqui in hoc plenæ libertatis confinio, in quo nunc sum), id profecto vehementer miror. Nam si non usus, quem certe nullum habebas, tamen multa tua eruditio adyta hæc tibi aperuisse debuit. Te sæpe audio summis laudibus tolli in cœlum, quod litteris Latinis Græcisque, ac liberalibus fere omnibus disciplinis ingenium ita imbueris, ut superesse nihil videatur quod nescias.

ALOISIA SIGEA TOLETANA: SATYRA SOTADICA

Ámor és Vénusz titkai

ELSŐ BESZÉLGETÉS

ELŐVÍVÁS

Szereplői: Tullia és Octavia

Tullia: Oly édes, szemem fényénél édesebb húgom, boldog vagyok, hogy végre megülted menyegződet Caviceusszal. Hidd el, ölelésében mind közül a legnagyobb gyönyört hozza el neked az éjszaka, mely asszonnyá tesz, csak úgy áldjon meg Vénusz, ahogy e mennyei szépséged rászolgál.

Octavia: Ma reggel mondta anyám, hogy holnap délután hozzámegek Caviceushoz. Látom is, otthon gondosan előkészítik, amit az esküvői pompa kíván: nászágyat, a nászszobát és minden egyebet. Ez persze szívemet nem annyira örömmel, mint inkább félelemmel tölti el. Minden gyönyörnél kedvesebb rokon, hogy is lehet mindaz, amiről beszélsz, gyönyör? Nem tudom és fel nem foghatom.

Tullia: A te korodban, amikor még ily zsenge leány vagy, hisz a tizenötöt is éppen csak betöltötted, egyáltalán nem csoda, hogy nem tudod: én is csak idősebb koromban, miután férjhez mentem, tudtam meg teljesen, hogy miben is áll a Pomponia ígérte élvezet, aki akkor már három éve ismerte és magasztalta.

Octavia: Viszont tényleg nagyon csodálkozom, hogy éppen te nem tudtál erről semmit – engedelmekkel nyíltan beszélek e tökéletesen zavartalan helyzetben, melyben most vagyunk. Úgy értem, ha nem a tapasztalatnak (azzal bizonyára nem rendelkezhetél), hanem nagy műveltségnek fel kellett tárnia előtted e bensőséges titkokat. Gyakran hallom, amint az egekig magasztalnak, mert a görög és latin irodalomban, és a szabad művészetek majd' minden nemében oly mélyen elmélyültél, hogy szinte semmi sincs, amit te ne tudnál.

Tullia. Multus in hoc fuit pater meus, ut, quo studio formosarum et venustarum aliæ pleræque omnes famam ambiunt, ego eruditæ virginis laudem persuasum haberem esse mihi comparandam. Et aiunt qui adulari quam vera dicere satius habent, non omnino operam luisse.

Octavia. Aiunt etiam qui nolunt adulari, vix pudicitiae laudem, vix honestos mores retinuisse, quæ ex nostris eruditiores habitæ sunt, cum id decus ceperunt.

Tullia. Pudicam negarent me, quam fatentur eruditam?

Octavia. Nec ullam potius ob rem admirationem omnium es consecuta, quam quod bonis castisque moribus tuis eruditio non obfuerit; magnam avem contra lucem attulerit. Qui vero fieri potuit, ut, quæ virgines ducuntur, Musæ virginum laudi infestæ crederentur? Ut, quæ animorum sunt velut quædam faces, quibus ad magna et laudabilia omnes similiter fœminæ hominesque accendimur, eadem contaminare animos dicerentur? Sane dum nobis homines, per malignitatem quamdam arrogantem et stultam, eas opes invident quibus ipsi superbiunt, maledicta invidiæ miscuere. Aconita ac venena omnia non minus homines fugiunt, quam nos fugimus, quas vocant sequiorem sexum, quia quæ nobis adimere pestis animam potest, et illis etiam potest. Si nobis eruditio est pro veneno et pro peste, ut obtrectant, quomodo rem tam malam, ut hominibus prosit (nam sibi prodesse non negant), naturam continget momento mutare? Suo si ingenio nobis est eruditio velut fons quidam omnium malorum et flagitiorum, quomodo ex eodem fonte bibent illi nectareos latices ad immortalem gloriam: nos vero infelices et miseræ Stygia quasi fluentia, quæ pectori sulphurea sint incentiva eas ad libidines, ad quas ipsi nos rapiunt imperio, aut ducunt exemplo? Nam, te sic loqui memini, cum de ea re sermonem ante hos dies cum Caviceo meo haberes. Decorum sane tibi est hanc ad usque diem servasse illæsam honestatis famam, cum ea pulchritudine, qua accendis etiam frigidiores, cum ea eruditione, qua etiam capis quos pulchritudo non tangeret.

Tullia: Atyám gyakran volt azon, hogy én épp olyan nagy igyekezettel tartsam meggyőződésemenek, hogy a képzett nő dicsőségére törekedjem, mint amellyel a legtöbb csinos és bájos nő a hírnevet hajhássza. És mondják is, hogy nem volt teljesen haszontalan, akik a hízélgést többre tartják, mint az őszinteséget.

Octavia: Azt is mondják, akik nem akarnak hízelegni, hogy ha valakit nő léte re műveltnek tartanak, nemigen tartja meg a tisztesség dicsőségét és erkölcsi tartását, mikor e hírnév birtokába kerül.

Tullia: Úgy érted, elismerik, hogy képzett vagyok, és azt állítják, hogy erkölcstelen?

Octavia: Ellenkezőleg: épp azzal vívtad ki mindenki csodálatát, hogy mennyire nem ártott műveltséged jó és jámbor erkölcseidnek: ritkaságszámba megy az ilyesmi. Márpedig hogy lenne lehetséges, hogy a Múzsákról, akikről úgy tudjuk, szintén szüzek, azt higgyük, ellenségei más szüzek dicsőségének. Hogy azokról állítsák, hogy beszennyezik a lelket, akik mintegy fáklyái ama lelkesedésnek, amely mindannyiunkat, nőt és férfit egyaránt nagy és nemes célok elérésére tüzel. Persze míg az emberek egyfajta önhitt és ostoba rosszindulatból elirigylik tőlünk ama kincseket, amelyekkel saját maguk dölyfösködnek, gyalázkodásuk irigységgel elegy. Az emberek éppúgy kerülnek a sisakvirág nedvét és minden más mérget, mint mi, akiket a silányabbik nemnek neveznek, hiszen az ő lelküket éppúgy elragadhatja e kórság, mint a miénket. Ha – mint minket gyaláznak – a műveltség számunkra méreg és kórság, hogyan lehetséges, hogy ily nagy baj egy szempillantás alatt megváltoztassa természetét, és más emberek számára hasznos legyen – mert, hogy nekik hasznos, nem tagadják. Ha a műveltség a mi esetünkben természeténél fogva minden baj és gyalázat kútfeje, ugyanebből a forrásból ők hogy isznak örök dicsőséget hozó nektárt, míg mi, szerencsétlen, szegény nők egyenesen a Styx vizét, e kénköves izgatószer mindama vágyakra, melyekre bennünket hatalmuk révén saját maguk kárhoztatnak, vagy példájukkal vezetnek? Emlékszem, a minap te beszéltél erről, mikor eszmét cseréltél e témáról Caviceusommal. Igen nagy dicsőség rád nézve, hogy mind a mai napig sértetlenül megőrizted tisztességed jó hírét, holott szépséged még a halvérűeket is lángra lobbantja, s műveltséggeddel még azokat is megnyered, akikre szépséged sem hat.

Tullia. Quæ sic loqueris, quæ scis amore inflammari hominum corda, non ita profecto rudis es ut putabam.

Octavia. Nesciam ego penitus quod Cavicei oculi, frons, vultus denique totus, toties dixere mihi, ut etiam ipse taceret? Enimvero, dum ante octo dies liberius mecum agit, ad oscula mea ferri insueto impetu certe mirata sum; nec quid sibi vellet hic impetus, hic æstus, satis noveram.

Tullia. Aberat mater? sola eras? ab eo tibi timebatur nihil?

Octavia. Aberat mater; quid autem ab eo timeretur? ego certe nihil timebam.

Tullia. Nihil ultra basia rogavit?

Octavia. At ea quidem ab invita sumpsit, linguam micantem intra labia mea primora vibrans vesanus.

Tullia. Quis tibi tunc sensus erat?

Octavia. Fatebor: me nescio quis æstus invasit hactenus inexpertus: totis artubus concepi ignem. Credidit mihi vultum esse pudore suffusum; sustinuit aliquantisper amentiam, et petulantem manum.

Tullia. Perge.

Octavia. Manus eas furaces oderim semper, ita me demum excruciatam, fatigatamque incendio impleverunt!

Tullia. Rem bellam!

Octavia. Quid hoc est? alteram alteramve papillam, demissa in sinum manu, prehendit, et cum duriusculam alteram, alteramve attrectaret, impressis digitis, reluctantem ecce me prostravit resupinam.

Tullia: Szavaid bizonyítják: te tudod, hogy a vágy az emberi szívet láng-
ra lobbantja. Tényleg nem vagy oly tapasztalatlan, mint gondoltam.

Octavia: Tudom én nagyon is jól, amiről Caviceus szemei, homloka, ar-
ca, mi több, egész teste beszélt nekem, még ha ő maga nem szólt egy
szót sem. Persze mikor nyolc napja csintalankodott velem, még csodál-
koztam, hogy csókjaimra oly szokatlan hévvel tört, s nem is tudtam még
elégg jól, mire e hév, mire e lángolás.

Tullia: Anyád nem volt ott? Egyedül voltál? Egyáltalán nem féltél tőle?

Octavia: Anyám odavolt valahol. Miért féltém volna tőle? Egyáltalán
nem féltém.

Tullia: Mást nem kért, csak csókokat?

Octavia: Csak csókokat, és el is vette, bármennyire is tiltakoztam. Cikázó
nyelvét eszét vesztve forgatta ajkaim közt.

Tullia: És ez milyen érzés volt neked?

Octavia: Bevallom, valami eddig soha nem tapasztalt forróság tört rám,
minden porcikámat előntötte a tűz. Ő azt hitte, szemérempír öntötte el
arcomat, erre valamelyest fékezte örületét s csintalan kezét.

Tullia: És aztán?

Octavia: Örökre gyűlölném is e tolvaj kezeket, csakhogy bárhogy kín-
lódtam és kimerültem, végül lángba borítottak.

Tullia: Ez igen!

Octavia: Aztán mit csinált? Kezét ruhám alá csúsztatta, s hol egyik, hol
másik keblemet markolta, s míg hol az egyik, hol a másik keménységét
tapogatta, bárhogy is tiltakoztam, egyszer csak hanyatt döntött.

Tullia. Erubescis; res peracta est.

Octavia. Admota ad pectus læva manu (ut gesta res est refero), conatus facile meos omnes frangebatur: dextram vero sub stolam misit. Pudet, pudet dicere.

Tullia. Excute pudorem illum deridiculum, cogita tibi dicere quæ mihi loqueris.

Octavia. Mox evoluta supra genua stola, attrectavit femora. O! vidisses oculos scintillantes!

Tullia. Te hoc temporis momento utcunque beatam!

Octavia. Inducta altius manu, locum eum invasit, qui nos, ut loquuntur, ab altero sexu distinguit, et e quo equidem mihi, uno abhinc anno, copia sanguinis, unoquoque mense, manare solet per dies aliquot.

Tullia. Euge, Cavici, ah, ah, ah!

Octavia. O scelus hominis! «Hæc pars,» inquit, «me mox summo beabit gaudio. Patere, Octavia mea.» Ego ad eos sermones parum a deliquio abfui.

Tullia. Tum, quid ille?

Octavia. Illa mihi pars, vix crederes, minima rima patet...

Tullia. Sed ignea, sed micanti.

Octavia. In eam digitum immittit, quem cum locus ille ægerrime caperet, non carui aliquo sensu urentis doloris. Ille vero: «Habeo virginem,» inquit, et dicto citius apertis mihi per vim femoribus quæ ut poteram obstringebam enixissime, in me resupinam se projicit.

Tullia: Tessék, elpirulsz – úgy hát be is végezte a dolgát.

Octavia: Balját keblemre tette – úgy mondom el, ahogy történt –, könnyedén megtörte minden ellenállásomat, s jobbját köntösöm alá dugta. Még mondani is szégyellem, úgy szégyellem!

Tullia: Ugyan menj már ezzel a nevetséges szégyennel! Gondold, hogy csak magadnak mondd, amit most nekem.

Octavia: Köntösömet térdemig húzta föl, és combomat fogdosta. Láttad volna, hogy szikráztak a szemei!

Tullia: Mi boldog lehettél e pillanatban!

Octavia: Még beljebb tolt a kezét, s ama hely ellen intézett támadást, amely, mint mondják, a másik nemtől megkülönböztet bennünket, s melyből egy éve minden egyes hónapban néhány napig szivárogni szokott a vér.

Tullia: Pompás, Cavicius, ó, ó, ó!

Octavia: Mi fertelmes az emberi bűn! „E hely – szólt hozzám –, hamarosan túlszárnyalhatatlan öröm forrása lesz nekem. Engedd, drága Octavia!” E beszédre vajmi kevés híja volt, hogy bűnbe ne essek.

Tullia: És erre ő?

Octavia: Hiszed vagy sem, oly aprócska a rés nekem azon a helyen...

Tullia: Annál forróbb, annál tüzesebb.

Octavia: Ujját vezette belé, s mivel épp csak alig fért belé, égető fájdalmat okozott. Ő közben így: „De hisz még szűz...” s még ki sem mondta, erőszakkal szétnyitotta combjaim, bármilyen erősen szorítottam is össze őket, s hanyatt döntött testemre borult.

Tullia. Siles? nihil præter digitum in eam partem induxit?

Octavia. Sensi... sed quæ mea est impudentia, quæ dicere pergo!

Tullia. Et eadem ego, quam tanti facis, passa sum, quæ tu. Nihil audentius sponso, quem mora omnis lacerat mirum in modum, donec sponsæ eum florem discerpserit.

Octavia. Sensi mea mox inter femora pondus aliquod obdorum et fervidum. Ille me vi petere; vehementi impulsu eam rem in corpus meum et in eam rimam adigere. Sed ego, collectis viribus, in alterum me latus conjeci, et læva inter utrumque corpus insinuata, eam appuli illum in locum, in quo pugna tam sæva pugnabatur.

Tullia. Potuisti una manu tam validam catapultam evertere?

Octavia. Potui. «O nequam hominem!» dicebam, «quid me tam dire vexas? Ignosce, si me amas: quo delicto id supplicii merui?» Et lacrymæ manabant ex oculis: sed enim ea erat mens mea in perturbatione, ut nequidem hiscere auderem, aut opem clamore misso obtestari.

Tullia. Nec ideo tamen sua te hasta transfixit Caviceus, vallumque tuum istud subiit?

Octavia. Injeci manum, arreptamque averti; sed rem miseram! sensi protinus me velut imbre ad ignem temperato perflui, nudamque, ut eram ad usque umbilicum, irrigari. Admovi iterum manum; sed cum in eum liquorem, quo ille me furor inspersione, quasi viscatum, refugit manus metu et horrore.

Tullia. Igitur nec ille victor, nec tu victrix, quum parum abfuerit, quin vera sit potitus victoria.

Tullia: Mit titkolsz? Csak az ujját fúrta be oda?

Octavia: Úgy éreztem... de hogy röstellem, hogy erről beszéljek.

Tullia: De nagy ügyet csinálsz belőle! Én is átéltem ugyanezt. Nincs vakmerőbb egy vőlegénynél: valóságos kín neki minden újabb perc, mit arra várákozva kell töltenie, hogy menyasszonya virágát leszakítsa.

Octavia: Egyszer csak egy kemény és forró valamit éreztem a combjaim között. Erőszakosan hozzám dőlt, s azt a valamit egy heves lökással testembe s a résbe tolta. Én minden erőmet latba vetve igyekeztem ellenkező irányba fordulni, s bal kezemet az ő és én testem közé nyomva próbáltam arra tolni, ahol oly ádázul dült a csata.

Tullia: Képes voltál egy ily erős faltörő kost egy kézzel helyéből kifordítani?

Octavia: Igen. „Ó, te cudar! – hajtogattam. Miért gyötörsz ily szörnyen? Ha szeretsz, bocsáss meg: milyen bűnnel érdemeltem tőled ilyen büntetést?” S szememből patakzottak a könnyek, mert hát lelkem oly zavardott volt, hogy meg sem mertem mukkanni, nemhogy segítségért kiáltottam volna.

Tullia: S azért Caviceus fel sem nyársalt lándzsájával, és sáncodhoz sem fért hozzá?

Octavia: Rátapasztottam a kezem, megragadtam és elfordítottam onnan! Milyen szörnyű volt! Úgy éreztem, valami tűznél melegített folyadék öntött el és ömlött rám, ahogy voltam, meztelenül, egész a köldökömig. Megint odatettem a kezem, de mikor a dühében rám spriccelt ragadós nedvbe nyúltam, rettegéssel és borzadállyal rántottam vissza.

Tullia: Így hát sem ő nem győzött, sem te, bár kicsi híja volt, hogy ne arasson teljes győzelmet.

Octavia. Ab eo die multo acceptior Caviceus. Et cupidine impotenti nescio qua furit animus. Quid cupiam nescio, nec dicere possim. Illud tantum scio mihi omnium mortalium Caviceum esse longe gratissimum; ab eo uno exspecto voluptatem summam, quam non intelligo, quæ qualisve futura sit nescio. Cupio nihil et cupio tamen.

Tullia. Nacta me es quæ in his cogitationum tuarum ambagibus tibi sim pro Œdipo. De Biblide quæ scripsit Amoris magister et interpret Naso, belle tibi utique conveniunt:

Illa quidem primo nullos intelligit ignes,	457
Nec peccare putat, quod sæpius oscula jungat [...]	
Sed nondum manifesta, sibi nullumque sub illo	464
Ignem facit votum; veruntamen æstuat intus [...]	465
Spes tamen obscœnas animo dimittere non est	468
Ausa suo vigilans: placida resoluta quiete	
Sæpe videt quod amat, visa est quoque jungere fratri	470
Corpus, et erubuit quamvis sopita jacebat.	
Somnus abit, silet illa diu, repetitque quietis	
Ipsa suæ speciem, dubiaque ita mente profatur:	
«Me miseram! tacitæ quid vult sibi noctis imago?	
»Quam nolim rata sit! Cur hæc ego somnia vidi?»	475

Pudet somni: amatur tamen; et dum in imagine voluptatis ludit animus, gaudio colliquescunt summo sensus. Erubescis? Habeo confitentem, viderisque mihi dicere:

Dummodo tale nihil vigilans committere tentem,	479
Sæpe licet simili redeat sub imagine somnus!	480
Testis abest somno; nec abest imitata voluptas.	
Proh Venus, et tenera volucer cum matre Cupido!	
Gaudia quanta tuli! quam me manifesta libido	
Contigit! Ut jacui totis resoluta medullis!	
Ut meminisse juvat! quamvis brevis illa voluptas,	485
Noxque fuit præceps, et cœptis invida nostris.	

Octavia: Attól a naptól fogva Caviceus sokkal kedvesebb nekem. Lelkem szinte őrzöng valami fékevesztett vágtyól. Nem tudom, s nem is tudnám megmondani, mi után sóvárgok. Csak annyit tudok, Caviceus a legkedvesebb ember a szememben. Bár nem értem, csakis tőle várom a legfőbb gyönyört, s nem tudom, mi az, s milyen lesz. Nem vágyom semmire, s mégis vágyakozom.

Tullia: De itt vagyok én neked, hogy gondolataid rejtvényeit mintegy Oedipusként fejtsem meg. Szóról szóra gyönyörűen illik rád mindaz, amit Ámor tanítója és tolmácsa, Naso írt le:

Kezdetben nem tudta, milyen tűz égeti szívét,
nem hiszi azt, hogy vét, ha sűrűn csókolja fivérét, [...]
Még nem tudja egészen, hogy mi e tűz a szívében,
vágtyát még nem mondja ki, csak belül ég iszonyúan; [...]
Ébren ugyan nem ereszti szívébe parázna reményét,
nem meri még, de mikor szeliden ringatja az álom,
gyakran látja, amit vágyik: hogy testüket össze-
kulcsolják ketten; pirul is, noha álma ölében.
Illan az álom; a lány hallgat, szemléli magában
álma alakzatait, s így sóhajt, lelkezavartan:
„Én nyomorult! Mit akarhat az éj álombeli képe?
Csak be ne telnék így! Mért kellett látnom ez álmot?”

Viszolyog álmától, mégis sóvárog utána, s míg lelke az elképzelt gyönyörben enyeleg, érzései máshoz nem fogható örömben olvadnak össze. Csak nem elpirultál? Tudok valakit, aki be is vallja – s olyan, mintha te mondanád nekem:

Ébren ugyan sose merjek ilyen tettekre hajolni,
ám ez az álomalak csak jőjjön sokszor el újra!
Álomhoz tanu nincs, de a kék valamint a valódi.
Ó, Venus, és te Venus szárnyas fiusarja, Cupido,
mekkora volt gyönyöröm! Milyen édes kéjbe merültem!
Fektemben hogyan olvadozott a velőig a testem!
Rágondolni is élvezetes, noha kurta gyönyör volt,
gyorsan szállt el az éj, kezdtük csak, s már irigyelte.

Octavia. Haud inficias ibo: obversatur mihi ob oculos, diu noctuque, Caviceus, mentemque totam spes occupat incredibilis voluptatis. Et sane similem optavi sæpe Caviceo opportunitatem, ab ea die, quam rudis et imprudens misere perdidit.

Tullia. Quid tum factura esses?

Octavia. Ipsa tibi potes dicere. Jam ego doctior essem, et ille beatior. Nondum me composueram, vestem vix deduxeram ad pedes: ille indusium condiderat, quod de femoralibus excesserat; ecce intervenit mater.

Tullia. Væ tibi! nam novi mulieris mores, et severitatem.

Octavia. Nihil tamen molestius locuta est vel Caviceo, vel mihi. Petiit subridens quos inter nos sereremus sermones? uter amantior esset? «Nam amari quis sit dignior, id non quæro,» inquit; «tu es, Cavici, nec tu, Octavia, puto, contra contenderis. Velim tamen, quandoquidem vos brevi junget Hymenæus (quod precor faustis avibus fiat), tu Cavici, Octaviam meam, et tuam, non pro merito, quod in ea est permediocre, ames, sed pro generosa tua indole. Annos uterque felicissimos in ea conjunctione animorum agitabitis.»

Tullia. Sed post, postquam Caviceus abiit?

Octavia. Cœpit interrogare quid id esset, quod suis ipsa oculis de utroque viderat. Ego excusare culpam; urgere mater verum faterer. Queror ab eo me fere oppressam; quid vellet, quid quæreret me nescire; me quidem non peccasse, quod scirem. Pergit quærere, et sciscitari an corporis mei integritatem violarit: nego. Monet in posterum ab eo caveam, minas addit ni fecero. «Nam,» inquit, «ante multos dies illi jungenda es, nata; sed pro certo habe, si de te, ante id tempus, solidam voluptatem ceperit,

Octavia: Nem tagadom, éjjel-nappal Caviceust látom magam előtt, s szívemet egészen fogva tartja a hihetetlen gyönyör reménye, s valóban gyakran kívántam Caviceusnak még egy hasonló alkalmat attól a naptól fogva, melyet tudatlanságomban és oktalanságomban elszalasztottam.

Tullia: És akkor mit tennél?

Octavia: Azt te pontosan tudod. S mostanra már tapasztaltabb lennék, ő pedig boldogabb. Még össze sem szedtem magam, s ruhámat még alig eresztettem le lábaimhoz, ő meg visszagyűrte nadrágjából kilógó ingét – mikor betoppant anyám.

Tullia: Te jó ég! Az az erkölcsös és szigorú asszony!

Octavia: Mégsem volt egy rossz szava sem, sem Caviceushoz, sem hozzám. Annyit kérdezett finom mosollyal, miről csevegtünk? Hogy melyikünk szereti jobban a másikat? „Mert – így ő – olyasmit nem kérdezek, hogy ki érdemesebb a szerelemre: az te vagy, Caviceus, s úgy gondolom, Octavia, ezt te sem vitatod. Óhajom mégis az, minthogy Hymenaeus hamarosan egybekapcsol benneteket – s imádkozom, hogy ez kedvező előjelekkel történjék –, hogy te, Caviceus az én Octaviámat, aki most már tiéd, ne érdeme szerint szeresd, mert az őbenne igen csekély, hanem nemes természetedhez mérten. Mindketten éljetek e lelki frigyben nagyon-nagyon boldog éveket.”

Tullia: És aztán, hogy Caviceus távozott?

Octavia: Vallatóra fogott, hogy mire vélje, amit mindkettőnkön világosan látott? Én mentegetőzni kezdtem, anyám meg erősködött, hogy valljam meg az igazat. Elpanaszoltam neki, hogy majdnem letepert, hogy azt sem tudtam, mit akar, mit keres, s hogy amennyire fölfoghatom, én nem vétkeztem. Tovább faggatott s tudakolta, testi épségemet megsértette-e? Azt mondtam, hogy nem. Intett, hogy a jövőben őrizkedjem tőle, s fenyegetett, ha nem teszem. „Mert – így ő – néhány nap múlva egybekelsz vele, lányom, de abban biztos lehetsz, ha még előtte teljes gyönyörhöz jut,

aut penitus discessurum: aut si constantiæ laudem maluerit, te tamen contemptui habiturum. Quarum rerum infelicioꝛ utraqꝛe plane est, quam ut puella generosa æquo animo ferat, mortem ipsam æquiori ferat.» Ab eoqꝛe die solerti cura mater invigilavit, me ut Caviceus nunquam inveniret solam. Nec cum sola est collocutus.

Tullia. Sane, cui in prima adolescentia (at adolescens valde est Caviceus), frui contigit usura amati corporis, re patrata, quod Stagyritem non fugit, eam plerumqꝛe odio habet quam insano antehac amore deperibat. At vero, Octavia, ingenuitatem tuam admodum laudo, et quam ego tecum etiam ingenue agam, faciam ne dubites. Petiit a me ipsa mater tua, ut arcana hæc reconditiora nuptiarum ostendam tibi omnia, doceamqꝛe qualis esse debeas marito tuo, qualis maritus circa res hujusmodi, ob quas homines inflammantur, futurus sit. Hac nocte, quo liberiori omnia condoceam sermone, una meo in lecto decumbemus, quem dulcissimum mihi Veneris stadium vocare apte possim. Postera concubinum experieris jucundioꝛem, quam ego fuerim concubina.

Octavia. Rides, Tullia; apage ab his dictis, quæ amori in te meo injuriam faciunt, quam tuus non ferat, si ex animo me amas.

vagy faképnél hagy, vagy – ha inkább állhatatossága jutalmát választja – meg fog vetni téged. Márpedig mindkettő sokkal rosszabb annál, sem hogy egy nemes leány nyugodtan tűrje, s ne tartsa rosszabbnak a halálánál is.” Attól a naptól anyám lankadatlan buzgalommal vigyázott, hogy Caviceus ne érjen egyedül. Egyedül még csak nem is beszélgethettem velem.

Tullia: Valóban, akinek zsenge ifjúkorában (márpedig Caviceus igencsak fiatal) osztályrészül jut, hogy egy időre egy hön vágyott testet élvezhet, ha vágya be is teljesül – ezt már a Sztagirita is jól tudta –, még ha majd belepusztult is iránta érzett örült szerelmébe, általában megcsömörlik tőle. De épp ezért felette dicsérem, Octavia, nemes lelkedet, és bebizonyítom neked, hogy magam is mennyire nemeslelkűen bánok veled. Anyád személyesen kért meg arra, hogy a házasság e mélyebb titkait mind tárjam fel előtted, s világosítsalak fel, milyennek kell lenned férjedhez, s férjed milyen lesz efféle dolgokkal kapcsolatban, amelyekért az embereket általában vágy emészti. Ma éjjel, hogy annál őszintébben tárhassak eléd mindent, feküdjünk le együtt az én ágyamban – akkor sem túlzok, ha állítom, az én szememben ez a legkedvesebb pálya, ahol Vénusz versenye folyik. Később majd megtapasztalod, hogy férfi hálótársad mennyivel kellemesebb lesz, mint amilyen én voltam.

Octavia: Most gúnyolódsz, Tullia – ne beszélj így, ami irántad való szeretetemen olyan sebet ejthet, amit a te irántam való szereteted nem viselne el, ha szívből szeretsz.

KASZA PÉTER

Bethlen Farkas: *Erdély története*, 16. könyv. Báthory Gábor uralkodásának kezdete

A rövid szemelvény Bethlen Farkas (1639–1679) erdélyi történetíró monumentális, Historia de rebus Transsilvanicis című műve utolsó, 16. könyvének szövegét tartalmazza. Bethlen ebben a könyvben az 1608–1609. év erdélyi eseményeit foglalja össze, vagyis Rákóczi Zsigmond lemondását, a fiatal Báthory Gábor trónra kerülését és uralmának első időszakát.¹

Kulcsszavak: Bethlen Farkas, Erdély, Báthory Gábor, Rákóczi Zsigmond, történetírás

Bethlen Farkas *Historia de rebus Transsilvanicis* című monumentális Erdély-története a kora újkori erdélyi történetírás egyik legjelentősebb és legfontosabb darabja. Ez talán sommás, mi több, merész kijelentésnek tűnik egy olyan korszak és olyan terület kapcsán, mint a történetírás aranykorát jelentő 16–17. század, és éppen Erdély vonatkozásában, ahol szerzőnknek és művének olyan mezőnyben kellett megtalálnia és megállnia a helyét, amelyet Gian Michele Bruto, Baranyai Decsi János, Szamosközy István, Bojti Veres Gáspár vagy éppen Bethlen János neve fémjelez – hogy a hosszú sorból csak a legkiválóbbakat említsük. Az alábbiakban mégis amellett kívánok röviden érvelni, hogy a kezdőmondat állítása nem túlzó, sőt kimondottan megérdemelt.

Bethlennek nem adatott hosszú élet a földön: 1679-ben, karrierje csúcán, Erdély kancellárjaként és Fejér megye főispánjaként 40 évesen ragadta el a halál. Máig vitatott, hogy jelentős történeti műve torzóban maradt-e, vagy sikerült befejeznie. Annyi azonban bizonyos, hogy az, ami elkészült és ma olvasható, hozzáférhető, önmagában is, mind terje-

¹ A fordítás az MMA Művészeti Ösztöndíjának (2023–2026) támogatásával készült.

delmében, mind koncepciójában lenyűgöző alkotás. A *Historia* kéziratát Farkas öccse, a keresdi családi kastélyt kiépítő Bethlen Elek vette gondjaiba, és a kastélyban létrehozott nyomdában² 1691-ig ki is nyomtatta a mű első tíz könyvét, illetve a 11. könyv első néhány oldalát. A folytatást és a nyomdát egyaránt elsöpörte Thököly 1691-es betörése és az azt követő zavaros erdélyi viszonyok. A részlegesen elkészült nyomtatvány *crudában* maradt, vagyis soha nem kötötték be; példányai egy része megsemmisült, másokat nagy becsben őriztek és drága pénzért adtak kézről-kézre a 18. század első évtizedeiben. A teljes szövegről, illetve a ki nem nyomtatott 11–16. könyvek anyagáról is számos korabeli másolat készült, ma ezek egy része Magyarországon, más része Erdélyben található.³ A 18. század utolsó harmadában a nagy erdélyi polihisztor, Benkő József karolta fel a *Historia* ügyét: Nagyszebenben előbb négy vaskos kötetben újra kinyomtatta az első tíz könyvet, majd számos kézirat bevonásával sajtó alá rendezte a maradék hatot is, amely az első négyhez hasonlóan a szebeni Hochmeister-nyomdában jelent meg 1793-mal bezárólag két kötetbe rendezve.⁴ A Benkő-Hochmeister-féle kiadás hat kötetre képezte századokig a Bethlen-szöveg ismeretének bázisát. Ez pedig igen széles alapokat kínált a kor kutatói számára, hiszen a hat kötet összesen több mint 3000 oldalt tett ki, vagyis terjedelmében valóban monumentális, méretében Bonfini munkájával, a középkori magyar történelmet összegző *Decadesszel* vetekedő mű született. Még impozánsabb ez a teljesítmény, ha meggondoljuk, hogy Bonfini magyar fordításban 1000 oldalas műve az őstörténettől és a hun hagyománytól kezdve a 15. század utolsó éveiiig tárgyalta a magyar nép teljes, akkor ismert és be-

² A keresdi nyomdával kapcsolatban felmerült ugyanakkor, hogy nem Bethlen Elek alapítása, hanem Szenczi Kertész Ábrahám Nagyváradon működő, majd Szebenbe menekült nyomdájának egy része, amit Kertész halála után Apafi Kolozsvárra szállítat. A fejedelem a nyomdát a kolozsvári és enyedi kollégiumok tulajdonába adja, és mint ilyet Szentyel Mihály vezeti haláláig, 1684-ig. Ezt követően viteti azt Bethlen Elek Keresdre, hogy ott bátyja művét kinyomtassák. GULYÁS (1961: 480).

³ A kéziratok lelőhelyéről ld. KULCSÁR Péter *Inventáriumának* adatait (2003: 59–60). Nekem eddig az OSZK-ban és az ELTE EK-ban őrzött kéziratokat volt módom kézbe venni, de tervben van egy erdélyi kutatóút, amelynek során a kolozsvári és a marosvásárhelyi kéziratokat is szeretném megvizsgálni.

⁴ Wolfgangi de Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis. I–VI.*, Cibinii, 1782–1793.

látható történetét, Bethlen munkája viszont 1526-tal, a mohácsi vereséggel indult és 1609-ig beszélte el a magyarországi, de 1571 után egyre inkább csak az erdélyi történelem eseményeit. Vagyis Bethlen Farkas tollán alig több, mint 80 év történelméről született egy Bonfini-méretű szöveg.

Persze a terjedelem, főképp, ha csak terjengősség, önmagában nem lehet érdem. Joggal felvethető ugyanis, hogy Bethlen nem volt önálló író, műve korábbi, nagy formátumú elődök, Brutus, Szamosközy, Baranyai Decsi, stb. szövegeiből összemásolt, azokból kivonatolt puszta kompiláció. Még ha fel is hozhatjuk Bethlen védelmében, hogy sok eredeti iratot is bemásolt a szövegbe és ezzel azokat, mint fontos kordokumentumokat, némely esetben a pusztulástól mentette meg, az tagadhatatlan tény, hogy a 3000 oldalnyi szöveg elenyésző része saját invenció. Nem ugyanarról van szó, mint Bonfini esetében, aki szintén kevés új forrást és így kevés új adatot dolgozott bele a *Decades*ba, de kétségtelen, hogy stílusosan teljes mértékben átdolgozta és humanista stílusra ültette át az alapszöveggként szolgáló Thuróczy-krónikát. Nem, Bethlen valóban sokszor bekezdéseken keresztül szóról szóra veszi át forrásai szövegét.⁵ Lehet-e tehát ezt a kompilációt annak tükrében is komoly munkának tekinteni, hogy ma már több, Bethlen számára forrást kínáló szerző, mint Baranyai Decsi János, Somogyi Ambrus vagy épp Szamosközy István szövegei maguk is elérhetőek mind latin kiadásban, mind magyar fordításban? A válasz nézetem szerint egyértelműen igen. Bethlen jelentősége egyrészt abban áll, hogy a 17. század végén hozzáférve az addig elkészült, de lényegében kivétel nélkül kéziratban maradt történeti művekhez, ezeket egybeszerkesztve megalkotta a nagy erdélyi szintézist, mintegy felmutatva az Istvánffyétől és így a magyarországi nézőponttól eltérő narratíva létezését. Másrészt figyelemreméltó az a koncepcionális fordulat, amely azáltal megy végbe, hogy Bethlen 1526-ot választja történeti kiindulópontjául. Ez a mai szem számára természetes határnak tűnik, de ne feledjük el, hogy a 16. századi országtörténetek Brutustól Istvánffyn át Somogyi Ambrusig egyöntetűen Mátyás halálától, vagyis 1490-től vették fel az események fonalát. Bethlen volt az első, aki meglát-

⁵ A teljes Bethlen-szövegre vonatkozóan nem készült részletes forráselemzés, de az első öt könyvre vonatkozólag rendelkezésre áll SVÉDA Pál (1938) munkája.

ta, hogy (különösen Erdély vonatkozásában) az igazi fordulópont a mohácsi vereség, amely az ország széttagolódásának és így az önálló Erdély kialakulásának első jelentős eseménye. Bethlen tehát nem csupán a nagy összegző Erdély-művet írta meg, legalábbis annak 16. századi szakaszát, hanem koncepcionálisan is fontos váltást tudatosított leendő olvasóiban.⁶

Ezért is fontos vállalása a történész-filológus-latinista tudományos közösségnek Bethlen művének magyarra fordítása, amely immár közel két évtizede tartó folyamat. Eddig összesen hat magyar nyelvű kötet jelent meg, és már csak az utolsó latin kötet fordítása hiányzik ahhoz, hogy teljessé váljon a nagy mű. Ennek befejezésére most kiváló lehetőség nyílt a Magyar Művészeti Akadémia jóvoltából. 2023 szeptemberétől ugyanis elnyertem az MMA hároméves műfordító ösztöndíját az utolsó Bethlen-kötet fordításának elkészítésére. Ez a hatodik kötet a 13–16. könyvek szövegét tartalmazza, időben pedig az 1604–1609 közötti évek eseményeit beszéli el. Az egyes könyvek eloszlása azonban nagyon egyenetlen, mivel a Bocskai-felkelés történetét tárgyaló 13–14. könyvek teszik ki a kötet javát, és a Bocskai halála utáni események, Rákóczi Zsigmond rövid országglása (1607), illetve Báthory Gábor uralomra kerülése már csak két rövid könyvnyi tárgyalást kapott.

Az *Antikvitás és Reneszánsz* olvasói most a készülő fordításból kapnak ízelítőt, mégpedig a befejezést jelentő, igen rövid 16. könyvet. Hogy éppen ezzel kezdtem a fordítást, azt nem valami türelmetlenség magyarázza, hogy gyorsan megtudjam mi a történet vége. A Báthory-részt azért éreztem aktuálisnak, mivel 2023 őszén került adásba a Duna TV-n a Móricz Zsigmond azonos című regénye nyomán készült filmsorozat, a *Tündérkert*. Ennek kapcsán valóban kíváncsi lettem, mit ír Bethlen az ellentmondásos megítélésű ifjú fejedelem uralmának első éveiről, de egyben azt is jelezni akartam, milyen fontos az, hogy a mai médiából kapott múltképzület legyen lehetőségünk korabeli szövegekkel ütköztetni. Az alábbiakban ezért következik Bethlen előadásában a *Historia* 16. könyve Báthory Gábor uralomra kerüléséről.

⁶ Bethlen munkájának historiográfiai jelentőségéről bővebben ld. KASZA (2023).

Felhasznált irodalom

- GULYÁS 1961 GULYÁS P., *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?*, Magyar Könyvszemle, 77 (1961/4), 480.
- KASZA 2023 KASZA P., *Egy felesleges Erdély-történet? Bethlen Farkas históriájának jelentőségéről*, in: Egyed E. – Pakó L. – Weisz A. (szerk.), Certamen X, Kolozsvár, 2023, 343–356.
- KULCSÁR 2003 KULCSÁR P., *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Budapest, 2003.
- SVÉDA 1938 SVÉDA P., *Bethlen Farkas históriája (1526–1571)*, Pécs, 1938.

Amint beköszöntött az Úr születése utáni 1608. esztendő, Rákóczi fejedelem Báthoryhoz küldte követségbe Szilvási Boldizsárt és Pécsi Simont, hogy lezárják a köztük folyó tárgyalásokat. Miután pedig a tárgyalások befejeződtek, Báthory – azt követően, hogy kifizette Csáki özvegyét és Sáros, valamint Szádvár említett várait átengedte Rákóczi tisztjeinek – elbocsátotta Rákóczi fejedelem követeit. Így hát március elején Rákóczi fejedelem országgyűlést hirdetett Kolozsvárra, majd miután itt az ország összes karai és rendjei összegyűltek, kancellárja, Petki János által eléjük tárva döntésének nyomós okait, illendő módon búcsút vett az országlakosoktól és lemondott előttük az erdélyi fejedelemségről. Bocsánatukat kérte esetlegesen elkövetett hibáiért, majd feleségével együtt Magyarország felé vette az irányt. Az erdélyi rendek a legnagyobb tiszteletadással néhány mérföld hosszan elkísérték. Ha ugyanis az erejében megfogyatkozott öregség meg nem akadályozta volna, hogy hosszabban uralkodjék, mivel az országlakosok nagyon is kedvelték (minthogy a korabeli évkönyvek tanúsága szerint bizvást abban reménykedtek, hogy uralma alatt érvényre jut a jog és az igazság), minden kétséget kizáróan sikerrel kormányzott volna.

Miközben Erdélyben ezek történtek, Báthory Gábor a maga pártjára vont a Nagy András vezette hajdúkat, akik követeléseiket huszonkét pontban terjesztették Báthory elé. Többek között, hogy fővezérük, Nagy András kapjon bárói címet, miután Báthory elnyerte a fejedelemséget, továbbá váradi főkapitánnyá kinevezve kapja meg a fejedelem utáni második helyet a megfelelő jövedelmekkel; Elek János nevű alvezérért hasonlóképpen valamilyen várral gyarapítsa és a nagyságos címmel ruházza fel. A többi pontokat, nehogy eluntassuk az olvasót, most szándékosan mellőzük.

Amint azonban Báthory értesült arról, hogy Rákóczi fejedelem búcsút intett Erdélynek, levelet küldött ugyanazon karoknak és rendeknek, amelyben előszámlálta a Báthory-család számos érdemeit, egyszersmind emlékeztette őket az előző évi marosvásárhelyi országgyűlésről Sarmasági Zsigmond útján hozzá küldött levelükre, amelyben felajánlották, hogy ha az erdélyi fejedelemség megüresedik, a választás során számolhat a jóindulatukkal minden más jelölttel szemben. Ezért kötötte tetemes költségek árán magához a hajdúkat is, nehogy alkalmatlankodjanak az

erdélyieknek. Miután pedig értesült arról, hogy Rákóczi búcsút intett Erdélynek és elutazott Magyarországra, nehogy épp ő ne segítsen Erdélynek, melyet minden oldalról zűrzavarba sülyedt tartományok vesznek körül, elküldte hozzájuk Bánffy Pétert, Macskási Menyhértet és Pethő Istvánt, és általuk kérte őket, idézzék emlékezetükbe a Báthoryház (amelyből ő maga is származik) Erdéllyel kapcsolatos érdemeit, és a szokásos szabad választás révén, közös akarattal, egyhangúlag válasszák őt fejedelemmé. Fogadkozott, hogy Erdély védelmében kész a vérért hullatni, sőt akár az életét is odadobni.

A karok és rendek pedig, akik Rákóczi fejedelem távozása után még nem oszlottak szét a kolozsvári gyűlésről, amint megkapták és elolvasták Báthory nekik címzett levelét, követeit késedelem nélkül visszaküldték, ígéretet téve, hogy irányában táplált jóindulatukat rövidesen alkalmas követek útján fejezik majd ki. Ezután az erdélyi karok és rendek (miután Rákóczi távozását követően Bethlen Gábor Magyarországról a kolozsvári országgyűlésre érkezett és tanácskozott az ország főnemeseivel) együttesen, közös akarattal, egyhangúlag fejedelemmé választották Rákóczi fejedelem helyébe Báthoryt, remélve, hogy uralma alatt a háborúk számtalan viharától sújtott tartomány új életre kel és ismét felvirágzik. Ezt követően az Erdélyben élő három nemzet nevében, Kornis Boldizsár vezetésével követeket küldtek Ecsedre, hogy köszöntsék Báthoryt és hívják be, hogy foglalja el fejedelemségét. Hogy milyen hálás szívvel fogadta őket, azt nemcsak azzal bizonyította, hogy háláját kinyilvánítandó mindnyájuk egybehangzó megítélése szerint a legmegfelelőbb beszédet tartotta, de igen gazdag ajándékokkal is megtisztelte őket, és köszönetét fejezte ki a rendek iránta tanúsított őszinte szeretetéért, egyben ígéretet tett, hogy késedelem nélkül Erdélybe indul. Ezután elbocsátotta őket.

Ezt követően Báthory késlekedés nélkül útra kelt Erdély felé. Érkezésekor örömét kimutatva és kötelességét példásan teljesítve Bethlen Gábor jött az új fejedelem elé az ország főnemeseivel és a rendekkel együtt, válogatott erdélyi katonaság élén, majd éppen virágvasárnapkor hódolattal és ünnepélyesen bevezették Kolozsvárra. Azzal kívántak neki szerencsét, hogy legyen olyan sikeres és dicsőséges, mint Báthory István, olyan hitbuzgó, mint Báthory Kristóf, és úgy szeresse hazáját, mint

Báthory András. Másnap a rendek nagy sokasága és nem kisebb öröme közepette a nagytemplomba kísérték és szokás szerint megeskették a vallásszabadság, a jogok, kiváltságok és kegyes emlékü elődei által adományozott privilégiumok megőrzésére. Petki János viszont az új fejedelem beiktatásához a legjobbakat kívánva megrendült egészsége miatt önként lemondott a kancellári hivatalról.

Mivel pedig korábban, a boldogult Báthory István erdélyi fejedelemmé, majd lengyel királlyá választása kapcsán a lehető legrészletebben bemutattuk a család fiági genealógiáját, azt reméljük, nem alkalmatlankodunk túlságosan az olvasónak, ha az ősi Báthory-nemzetség nőági leszármazását is érintjük. Ez ugyanis Jeruzsálemi András egykori, Magyarország első királyainak törzsökéből egyenes ágon származó magyar király lányától,⁷ azaz III. László, szintén magyar király vér szerinti nővérétől veszi kezdetét. Ő nemzette ugyanis Mórt, ez pedig Báthory Bereczk fiának, Jánosnak feleségét, Annát.

De ideje, hogy újra felvegyük történetünk fonalát. Miután az új fejedelmet beiktatták, a mondott országgyűlésen az ország dolgairól tanácskoztak, Bethlen Gábort pedig megválasztották az oszmán portára küldendő követnek. Báthory fejedelem arra utasította, hogy ne pusztán szavakkal méltassa az új fejedelem engedelmességét és hűségét, de hangsúlyozza, hogy Erdély összes nemzete oly nagy hajlandósággal viseltetik iránta és követi őt, amely egy törvényes fejedelmet megillet. Azt is rábízta továbbá, hogy az oszmán porta csalhatatlan jóindulatának jeleként szerezze meg a buzogányt⁸ és a zászlót az adhnaménak nevezett okirattal együtt. Majd, hogy annál hatásosabban szólhasson az érdekekben, a szultánnak és a vezíreknek szánt válogatott ajándékokkal gazdagon ellátta és késelem nélkül útjára bocsátotta a követet.

Az országgyűlés végeztével az új fejedelem köszönetet mondott a rendeknek iránta tanúsított jóindulatukért, a fontosabb urakat pedig lakomára hívta. Másnap azután az országgyűlést felosztatva engedélyt adott, hogy ki-ki hazatérjen otthonába. Ő maga sem időzött sokáig Ko-

⁷ BENKŐ tesz ide egy jegyzetet: „Ebből a tagmondatból szemléatomást hiányzik valami, amit a mű egyetlen kéziratából sem lehetett pótolni.”

⁸ Jogar (*sceptrum*) szokott itt állni, később valóban ezt a szót is használja a szöveg, de itt a bunkó, buzogány jelentésű *clava* áll. (KP)

lozsvárott, hanem Gyulafehérvárra utazott. De a várost, meglepetésére, csúfosan elhanyagolt állapotban találta, így nem maradt hosszabban Gyulafehérvárott, hanem a fejébe vette, hogy megszemléli Erdélyt. Elsőként Szebent kereste föl, ahol néhány napon át fényes lakomákkal vendégelték meg, majd Fogarasba ment, kicsivel később pedig Brassó felé vette az irányt, ahol szintén csak néhány napot időzve végül visszatért Gyulafehérvárra. A Moldvából és Havasalföldről érkező követek itt üdvözölték tisztelgő ajándékokkal az új fejedelmet. Köszönetet mondott nekik, illő módon megvendégelte, majd elbocsátotta őket. Eközben Ecsedről Gyulafehérvárra érkezett Báthory felesége, Palocsai Anna fejedelemasszony, aki a híres Palocsai-bárók nemzetségéből származott, akit férjura, a fejedelem ünnepélyesen fogadott. Szintén ezekben a napokban történt, hogy Báthory fejedelem némely vitás ügyek kapcsán Kassára küldte Illésházy Istvánhoz Imreffy Jánost és ruszcai Kornis Zsigmondot. Eközben Báthory fejedelem részországgyűlést hirdetett az országlakosok számára Gyulafehérvárra augusztus hónap kilencedik napjára, ahová Erdély mindhárom nemzetének rendjeiből főképp a főurakat és a nemeseket, illetve a szabad városok képviselőit nyolcnyolc főt delegáltak, akik aztán a moldvai követség megérkezése után felesküdtek a moldvaiak és az erdélyiek között kötött szövetség megtartására, miközben a moldvaiak is viszont, személyesen tettek esküt az erdélyieknek ugyanezen szövetségre. [Ugyanezen gyűlésen] határoztak továbbá arról, hogy a kincstárt illető tizedet a fejedelem ne engedje át másoknak, hanem tartsa meg saját használatára; ne tartson ötszáznál több testőrkatonát, illetve, hogy a Gyulafehérvárott, a fejedelmi palotával szemközt álló nagytemplom tetőzetét, amely az elmúlt vészterhes idők folyamán leégett, építsék újjá. Ezt Egri György gondjára bízták. Miközben Erdélyben ezek történtek, Báthory fejedelem Kassára küldött követi az itt következő megállapodást kötötték Mátyás főherceg megbízottaival.

Mi, Illésházy István, Trencsén és Liptó vármegye főispánja, legfenségesebb urunk, Mátyás főherceg, Magyarország kormányzójának Felső-Magyarország ügyeinek vitelében belső tanácsosa, továbbá Vízkeleti Tamás, Hoffmann György és Daróczi Ferenc, szintén Őfensége tanácsosai, valamint mi, Imreffy János és Kornis Zsigmond, Erdély nagyságos fejedelmének, Báthory Gábornak, a mi leg-

kegyelmesebb urunknak tanácsosai, mint a két említett fél kijelölt megbízottai, emlékeztül hagyjuk, hogy a közjó érdekében, továbbá Magyarország és Erdély jövőendő békéjének és nyugalmanak, megőrzésének és megmaradásának okán, végezetül, hogy elkerüljük a kölcsönös vérontást (minthogy mindannyian egyazon magyar nemzetből származunk és keresztények vagyunk), a következő egyezséget [kötöttük] a fenséges főherceg és a nagyságos fejedelem között:

Először: hogy Báthory Gábor, Erdély nagyságos fejedelme nem forral semmiféle ellenséges vagy barátságtalan tervet őfensége, Mátyás főherceg, a magyar korona és annak szövetségesei ellen, sem pedig Erdélyt és Magyarországot hozzá csatolt megyéit a magyar koronától el nem idegeníti, hanem megőrzi azt mostani állapotában és úgy tartja birtokában; minden tekintetben betartja a bécsi békét és erről a megfelelő szent esküvésekkel, és az erről kiállított levelek útján biztosítja főherceg őfenségét. Ezenkívül a fent nevezett nagyságos fejedelem kötelezi magát, hogy bármikor, ha a szükség úgy kívánja, teljes erejével és lehetőségei szerint hűséggel, pénzzel és haddal is megsegíti a fenséges főherceget. Ez alól a törökök elleni [had] képez kivételt. Cserébe a fenséges Mátyás főherceg is ígéretet tesz a nagyságos fejedelemnek és országának, hogy a szükség idején Erdély nagyságos fejedelme mellett lesz valamennyi szövetséges országgal és tartománnyal egyetemben pénzzel és hadakkal.

Másodszor: hogy Erdély nagyságos fejedelme semmilyen jogot nem formál a Magyarországhoz tartozó területekre és jövedelmekre, valamint Kálló városára és ügyeikbe nem is avatkozik be.

Harmadszor: az Erdélynek szolgáló és jelenleg az említett Kálló városban tartózkodó hajdúk kötelesek innen a Nádudvar nevű faluba áttelepedni, amelyet kállói jószágaikkal arányosan azok helyébe kapnak.

Negyedszer: most, amikor a török császár hitlevelet adott a hajdúknak arról, hogy szabadon letelepedhetnek és építkezhetnek ott, ahol csak akarnak, arra való tekintettel, hogy a török és az erdélyi követet (ez utóbbi Kornis Boldizsár volt, akit Báthory fejedelem júniusban Budára küldött) mindenükből kifosztották azon az elhagyott vidéken, és a kereskedők sem járhattak biztonságban azon a környéken, ezért mindannyiuk biztonsága és a közérdek miatt úgy határoztunk, hogy mivel a törökök is újjáépítették Hevest és Szentmiklóst, hasonló megfontolásból, tekintve hogy a hajdúk (álljanak bár a két fél közül Magyarországon vagy Erdély oldalán) az említett Kálló városában semmiképpen nem gyűlhettek össze és maradhattak meg békességben tetszésük szerint, ezért a magyar-

országi hajdúknak Kállón szerzett jogaikért és jussukért cserébe a Csege nevű községet, az ugyanott lakó erdélyi hajdúknak pedig a fent említett, Kállón szerzett jogaikért és jussukért cserébe Nádudvart kell kijelölni mindkét félre vonatkozó csereképpen ugyanazon joggal és ugyanolyan feltételekkel, amilyenekkel Bocskai István fejedelem Kálló városát lakóhelyül juttatta nekik. Elhatároztuk továbbá, hogy a két fent említett hely minden késlekedés nélkül újjáépíttessék. Miután ezeket elrendeztük, mivel a nagyságos Báthory Gábor fejedelem részéről delegált, fent nevezett biztosok ragaszkodtak ahhoz, hogy mindezt írásba kell foglalni, ezért én, Illésházy István, fenséges uramnak, a főhercegnek és kormányzónak nevében és személyének képviselőjében az előbb említett fejedelem követéinek kívánalma szerint Nagybánya, vagy más néven Asszonypataka városát visszaszolgáltatom és visszaadom a nagyságos Báthory Gábor fejedelem kezébe és hatalmába. Ha pedig a fenséges főherceg úr vagy a Magyar Korona nehézségeket támasztana Nagybánya városának átengedése kapcsán, vagy azt érvénytelenítenék, Erdély nagyságos fejedelme tartozik azt egyszerűen és fondorlatok nélkül ténylegesen a fenséges főhercegnek visszaszolgáltatni, és az említett városra vonatkozó jogigényét a későbbiekben törvényi úton érvényesíteni. Mindennek betartására mind a nagyságos Báthory Gábor fejedelem, mind egész Erdély hitlevéllel kötelezik magukat. Hasonlóképpen a fenséges főherceg és Magyarország is, többi szövetségesével egyetemben a megfelelő írásos dokumentumok formájában és esküt téve ígéretet tesz arra, hogy a fentebb részletezett egyezséget be fogja tartani, egyben tanúsítják, hogy Erdély nagyságos fejedelme csatlakozott az előbb említett szövetséghez.

Ezért elküldték a nagyságos Báthory fejedelemhez követségbe őfensége tanácsosát, tekintetes Daróczi Ferenc urat, hogy miután átvette a nevezett fejedelemtől és Erdély országától hitlevelüket és meghallgatta esküjüket, tüstént és ténylegesen adja át a nagyságos fejedelem kezére Nagybánya városát.

Mindennek hitelesítése és tanúsítása érdekében állítottuk ki jelen, pecsétünkkel és saját kezű aláírásunkkal is megerősített oklevelünket.

Kelt Kassán, az 1608. év augusztus hónapjának 20. napján.

Illésházy István
Hoffmann György
Imreffy János

Vízkeleti Tamás
Daróczi Ferenc
Kornis Zsigmond

A tárgyalások befejeztével, miután követei visszatértek Kassáról Báthory fejedelemhez, a fejedelem újabb gyűlést hirdetett a rendek számára Kolozsvárra szeptember hónap 21. napjára. Ezen a gyűlésen, a kitűzött napon a fentebb részletezett határozat értelmében Daróczi Ferenc is megjelent, ahol részint maga Báthory fejedelem, részint az erdélyi rendek meghallgatták eskü alatt tett hivatalos beszámolóját a fent említett kassai tárgyalásokról, majd hazatérőben átadta Báthory fejedelem kirendelt megbízottainak Nagybánya városát. Ugyanezen országgyűlésen jelölték ki és indították útnak Sennyei Miklóst és Kornis Zsigmondot a Pozsonyban tartandó, Mátyás főherceg magyar királlyá koronázása érdekében összehívott magyar országgyűlésre, hogy az imént részletezett egyezményt aláírassák az új királlyal. Ugyanezen a diétán határozatba ment, hogy egy tekintélyes összeget biztosítsanak a fejedelmi udvar fenntartására. Végül az erdélyi rendek megerősítették a *Jus ligatum* korábban Rákóczi Zsigmond által kezdeményezett, eltörlését. Kővár várát, amelyet Báthory fejedelem nemrégiben szerzett vissza a császáriaktól és csatolt újra Erdélyhez (hogy mi módon, arról hallgatnak a krónikák), Fogaras várával egyetemben az országlakosok örök jogon Báthoryra és utódaira testálták. Ez idő tájt tért vissza az oszmán portáról Bethlen Gábor is, miután mindent megkapott, amit csak Báthory fejedelem nevében kért. Vele jött a török császár küldötte is, aki [ura] jóindulatának jeleként meghozta az új fejedelemnek, Báthorynak a zászlót, a jogart, egy ékkövekkel ékesített szablyát, valamint az adhnaménak nevezett levelet. Ebben az állt, hogy bár a császár az elmúlt három évben elengedte Erdély adóját, ez az idő letelt, ezért régi szokás szerint nem több, mint tízezer aranyat vár az országtól. Báthory fejedelem, amint ezeket kézhez vette, bőkezűen megajándékozta a török követet, biztosította őt, hogy tudja, mi a kötelessége, majd hazabocsátotta. Bethlennek pedig egy tekintélyes summa kíséretében odaajándékozta Déva várát minden tartozékával együtt, akinek az országlakosok is nyilvánosan, hosszas beszédekben mondtak köszönetet.

Mátyás király ezalatt Pozsonyban, december 4-én hitelesítette a fentebb bemutatott kassai tárgyalásokról készült, az erdélyi követek által neki átnyújtott iratot. Mivel ebben szóról-szóra ugyanaz állt, mint amikről Kassán határoztak, fölöslegesnek tartottuk ezt most ideiktatni, nehogy untassuk az olvasót. Ezekben a napokban, jelesül december 5-én hunyt el Rákóczi Zsigmond, egykori erdélyi fejedelem, miután elég szol-

gálatot tett Istennek és a hazának, egyesek szerint születése helyén, a felsővadászi kastélyban, mások szerint Szerencsen.⁹ De ez utóbbi város templomában temették el illő tisztelettel. Jelmondata ez volt: *Annakokáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.*¹⁰

Sennyey Miklós és Kornis Zsigmond hazatértek a pozsonyi országgyűlésről, Mátyás királytól, és az aláírt kassai egyezmény mellett számos ígéretet hoztak magukkal a királynak Báthory fejedelem iránt táplált jóindulatát illetően. Báthory fejedelem igencsak örvendezett, mivel úgy látta, hogy minden kívánsága szerint alakul. Ebben az évben, Szent Lőrinc napján,¹¹ este négy és öt óra között néhány helyen lúdtojás nagyságú jéggel jégeső esett. Magyarországon pedig, az említett pozsonyi országgyűlésen Istvánffy Miklós, Magyarország történetének kiváló megörökítője, gutaütéstől sújtva végezte életét.

Amikor pedig felvirradt az Úr születésének 1609. esztendeje, Báthory fejedelem az urakkal együtt örvendezve a hazát övező általános nyugalomnak, vidám italozással ünnepelte az újévet. Ennekutána április hónap 26. napjára országgyűlést hívott egybe az országlakosok számára Kolozsvárra, ahol a rendek a fenséges fejedelem címmel ruházták fel, amivel aztán élete során csúfosan visszaélt. Ugyanezen az országgyűlésen Kendi István kancellárt részben saját, részben apjának, Kendi Sándornak rendkívüli érdemeire való tekintettel a rendek megerősítették a Báthory fejedelem nagylelkűsége révén ráruházott, a kisebbik Szamos folyó mentén fekvő Újvár birtokában.

Erdélyi indigenátust kapott Lysbona is, a nagybányai aranybányák prefektusa. Ez alkalommal, mivel a *Jus ligatum* eltörlése miatt számos vita és feszültség keletkezett, és nyilvánvaló volt, hogy ez nem a haza egységét és békességét, sokkal inkább romlását fogja eredményezni, háttározatot hoztak, hogy a *Jus ligatum* revízióját a hazai törvények értelmében nyugalmasabb időkre halasztják. Továbbá hogy az eladó holmik és az áruk ismét biztos és méltányos árral rendelkezzenek, a tanácsosok közül Szilvási Boldizsárt és Kemény Boldizsárt, a szász nemzet részéről pedig a szebeni királybíró jelölték ki, hogy elkészítsék a *Limitatiót*.¹²

⁹ BENKŐ jegyzete: „Felsővadászon halt meg, de Szerencsen temették el.”

¹⁰ Róm 9, 16. Ford. Károli Gáspár.

¹¹ Augusztus 10.

¹² Egyfajta törvényben rögzített árszabás, árjegyzék.

A nyár beköszöntével Báthory fejedelemnek kedve támadt felkeresni Magyarországon öröklött birtokait, ezért a díszesen felszerelt testőrkatonaság, illetve néhány erdélyi főúr és nemes kísértetében útnak indult Ecsedre. A magyarországi urak, akik szorosabb barátságot ápoltak vele, nagy számban, versengve siettek hozzá, hogy meglátogassák, majd viszonyosan Báthory fejedelmet is meghívták magukhoz és szinte vetélkedtek a kölcsönös lakomákkal. Néhány hetet töltött Ecseden, majd innen visszatért Erdélybe, Kolozsvárra, onnan pedig Gyulafehérvárra.

Bethlen Gábor ezalatt szüntelenül intette Báthory fejedelmet, hogy milyen nagy jelentőségű az ország nyugalma szempontjából a jelentősebb szomszédos fejedelmekkel és királyokkal ápolt barátság. De legfőképpen a két leghatalmasabb [szomszéd], a keleti és a nyugati császár jóindulatát kell megszereznie, és nem szabad engednie, hogy a rosszakarók véget nem érő fecsegése vagy az ármánykodók szüntelen irigykedése elidegenítse őket tőle. A tanácsot megfogadva Báthory fejedelem magát a javaslattevőt küldte II. Mátyás magyar királyhoz, aki akkor a Pozsonyba hirdetett országgyűlésen tartózkodott, hogy járjon el mind az ő, mind a haza biztonsága érdekében. Bethlen késelem nélkül útra kelt Pozsonyba, ahol mind Mátyás király, mind a magyarországi urak szívélyesen fogadták és a kívánt eredménnyel bocsátották haza. A hazaút során meghívást kapott Thurzó Szaniszlótól, és vele együtt ünnepelték meg Szerencsen az Úr születése napját.

Ebben az évben, augusztus hónapban olyan megszámlálhatatlan mennyiségű sáska érkezett Havasalföld felől Erdélybe, hogy sokaságuk elhomályosította, felfogta és szinte beárnyékolta a Nap fényét. Ugyanezen év egy bizonyos napján, este hét óra után olyan villámot láttak az égen, amely egy lángoló lándzsa alakját öltötte magára. Enyeden pedig akkora áradás volt, hogy néhány házat is tönkretett, a rohanó ár pedig számos szerencsétlent ragadott magával. Továbbá október 24-én estefelé az emberek nagy csodálkozására két csillag tűnt fel, amelyek mintha harcban álltak volna egymással és közben menydörgés közepette villámokat szórtak. Ugyanebben az évben a ragály fertőzte aprómarha és lábasjóság sorra pusztult el Erdélyben.

Vége a VI. kötetnek sőt az egész Bethlen-féle Históriainak

RECENZIÓ

Frazer-Imregh Monika, *Életmód, asztrológia, mágia a reneszánszban*, Budapest, L'Harmattan, 2023.

HAMVAS ENDRE ÁDÁM

Ahogyan a reneszánsz filozófia, illetve Marsilio Ficino munkásságának jeles kutatója, Brian P. Copenhaver írja, a firenzei orvos-filozófus egyrészt korának legjelentősebb filozófusa, másrészt a legfontosabb reneszánsz kori mágiáról szóló mű írója,¹ így már ez a két tény is érdemessé teszi *De vita libri tres* című művét egyrészt arra, hogy magyarul végre megjelenjen, másrészt pedig, hogy róla magyar nyelven monográfia szülessen. Ez utóbbit indokolja továbbá, hogy a *Három könyv az életről* keletkezési körülményeinek, értelmezési lehetőségeinek, illetve hatásának bemutatása olyan komplex problematikát jelent, ami mindenképpen szükségessé teszi, hogy egy értő olvasó és magyarázó szerző tollából származó interpretáció legyen olvasható magyar nyelven. E ponton előre is bocsáthatjuk, hogy Frazer-Imregh Monika monográfiája mindenképpen megfelel ezeknek a kritériumoknak, ezt az állításunkat alább pedig meg is indokoljuk; továbbá, hogy túlzás nélkül állíthatjuk azt, hogy hiánypótló munka született. Nem győzzük továbbá hangsúlyozni, hogy milyen jelentős dolog, hogy a monográfia mellett magát a forrászöveget is olvashatjuk magyarul a szerző tízéves munkája jóvoltából, Vassányi Miklós lektorálásával.²

A kötet ismertetése előtt engedtessek meg még egy megjegyzés: a fordítás mellett a monográfia létjogosultságát Ficino könyvének összetett mivolta is indokolja, mivel abban a korabeli orvosi, filozófiai ismeretek mellett egy sajátos mágikus-asztrológiai rendszer is megtalálható, ami mindenképpen érdekes lehet mind a szakértő, mind azon laikus

¹ COPENHAVER (2015: 55).

² FICINO (2023).

olvasó számára, aki érdeklődik valamelyik említett tudományterület története, illetve általában a kultúrtörténet iránt.

Szemléltessük a fentieket egy példával. Művének bevezetésében Ficino ezt írja:

A melankólia, azaz a fekete epe kétféle lehet: az egyiket az orvosok természetesnek nevezik, a másik viszont gyulladás révén keletkezik. A természetes nem más, mint a vér valamely sűrűbb és szilárdabb része. A gyulladás révén létrejövő fekete epe pedig négy fajtára osztható, ugyanis vagy a fekete epe, vagy a tisztább vér, vagy az epe, vagy a sós nyálka [*falsae pituitae*] gyulladása okozza. Azonban minden, ami gyulladás révén jön létre, árt az ítélőképességnek és a bölcsességnek, hiszen azáltal, hogy az illető testnedv begyullad és ég, izgatottá és őrjöngővé teszi az embert. Ezt a görögök mániának hívják, mi pedig őrültségnek [*furorem*]. Amikor aztán lelohad, a finomabb és világosabb részek elenyésztek, s csak a visszataszító égéstermék marad vissza, ami lassú felfogásúvá tesz; ezt az állapotot helyesen nevezik melankóliának, esztelenségnek és tébolyodottságnak. (Ford. Frazer-Imregh Monika)

Frazer-Imregh Monika Ficino munkája hatástörténetének bemutatása során (harmadik fejezet), Robert Burton *The Anatomy of Melancholy* című műve kapcsán részletesen is bemutatja (126 skk), hogy a melankóliának ez a jellegű, részben orvosi, részben filozófiai elemzése később is nagy hatású és gyümölcsöző elméletnek bizonyult, és minden bizonnyal ma is sokak érdeklődésére tart számot. Érdekes tehát, hogy a négy testnedv elmélete – a különös státuszú, Ficinónál központi szerepet játszó fekete epe feltételezésével – hogyan kapcsolódik az ítélőképesség és a melankolikus lelkiállapot, illetve a téboly magyarázó elemévé, továbbá elvévé, aminek segítségével a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy Ficino holisztikus orvosi-filozófiai rendszere milyen jelentős hatást gyakorolt a későbbi szerzőkre is. A kötet tehát nemcsak filozófiai vagy mágiatörténeti, hanem orvostörténeti szempontból is érdekes fejtegetéseket tartalmaz. A ficinói szöveg és modern kommentátorának olvasója – illetve úgy általában a könyvet olvasó ember – számára külön is érdekes lehet, hogy Ficino szerint a fekete epe okozta melankólia különösen sújtja a szellem embereit, azaz az értelmiségit, vagy a tudóst. A *De vita* végső

célja tehát, hogy gyógyírt nyújtson a melankólia állapotára, illetve gyakorlati tanácsokat adjon arra vonatkozóan, hogy a kemény szellemi munkát végző tudós milyen gyakorlatokkal tudja meghosszabbítani életét, amire a túlzott szellemi koncentráció következtében fellépő testi és lelki bajok leselkednek. Végső soron azt mondhatjuk, hogy Ficino egy személyben orvos és filozófus: a test és lélek orvosa, aki könyvében éppen azt mutatja be, hogy a test állapotában beálló nemkívánatos állapot, vagyis a fekete epe kedvezőtlen működése miként hat szellemi és testi állapotunkra.

Frazer-Imregh Monika monográfiájának elemzése azt tárja fel, hogy Ficino szerint hogyan zajlanak le ezek a folyamatok, illetve, hogy a különösen is érdekes harmadik könyvben (*De vita coelitus comparanda*) milyen különleges módszert (asztrális mágia) ajánl a melankólia említett tüneteinek gyógyítására.

Frazer-Imregh Monika monográfiájának felépítése világos és jól követhető. A témában járatlan olvasó számára mindenképpen hasznos a filológiai bevezető, amely bemutatja a *De vita* keletkezésének körülményeit, a kéziratok és szövegkiadások sorsát.

Nagyon fontosnak tartom a következő részt, amely a négy testnedv tanát mutatja be, külön is kiemelve a már említett fekete epe szerepét. Ez a fejezet azért is figyelemre méltó, mivel Galénosz hatalmas munkásságának bemutatása – akár szövegeinek fordításirodalmát, akár a róla szóló szakirodalmat tekintve – sok munkát feltételez és további lehetőségeket rejt még a magyar tudományos közvélemény számára, így minden idevágó írás jelentős hozzájárulás és fontos kiindulópont az egyik legnagyobb ókori orvosi szaktekintély életművének ismertetésében. Tekintve, hogy a fekete epe mivolta meglehetősen kérdéses, különösen hasznosnak tűnik, hogy ebben a részben a szerző kitér a problémát érintő kérdések egészen modern orvosi szemléletű tárgyalására is, ami a kötetet akár a felsőoktatásban (filozófia/orvostörténet) való használatra is alkalmassá teszi.

Ezt követi a *De vita* három könyvének összefoglalása (második fejezet) néhány kimondottan fontos fejtegetéssel, nevezetesen a korabeli asztrológia státuszára, továbbá a mágia mibenlétére és szerepére vonatkozóan. Bár e kérdéseket illetően mind a fordítás-, mind a szakirodalom

örvendetes növekedésének lehetünk tanúi, a monográfia itt is fontos és értékes megállapításokat tartalmaz. Mindenestre tekintve, hogy mind az asztrológia, mind pedig a mágia definiálása, illetve a korabeli tudományok között elfoglalt helyének változása koronként eltérő lehet, és más definíciós alapokat kíván, mindenképpen fontos egy ilyen ismertetés.³ A fejezetben Frazer-Imregh Monika bemutatja az asztrológia szerepét a középkorban, a fontosabb korabeli köteteket, és nem utolsó sorban azt, hogy Ficino előtt már egy jelentős hagyománnyal találkozunk, amely összekapcsolta az asztrológiát és az orvosi tudományokat. A levezetés meggyőző, amit a szerző jó néhány példával és bőséges szakirodalmi, illetve jegyzetanyaggal világít meg és támaszt alá, rámutatva, hogy a hét szabad művészetet középpontba állító korabeli tudományfelfogás miként viszonyul az asztrológia és a mágia jelenségéhez. Jelentős tény, hogy az asztrológia fontos helyett kapott az egyetemi oktatásban, ráadásul ebben a tekintetben Közép-Európa is fontos szerepet játszott.⁴ Ennek érzékeltetésére a szerző utal Ficino műveinek magyar vonatkozásaira is.

A következő fontos és izgalmas téma a korabeli mágia, és különösen az egyik legfontosabb középkori mágikus kézikönyv, a *Picatrix* szerepe a *De vita* harmadik könyvében. Ennek során Frazer-Imregh Monika bemutatja a négy könyvből álló művet,⁵ majd azt vizsgálja, hogy a meglehetősen sok pogány elemet és ártó praktikát is tartalmazó művet miként tudta a fekete mágiát egyértelműen elvető Ficino integrálni. A szerző kérdésre adott válasza az, hogy Ficino használja ugyan középkori forrását, azonban ahol kimutatható a *Picatrix* hatása, ott gyakran olyan módon alakítja át mondanivalóját, hogy az ne keltsen megütközést a korabeli jámbor keresztény olvasóban. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az asztrális mágia egyik alpműveként számon tartott *Picatrix* – amely a kéziratok tanúsága szerint éppen Ficino munkásságának idején szert nagy népszerűsége és bukkan fel több évszázados feledés után – fontos forrás volt Ficino műve számára is.

³ Néhány példa a szakirodalomból a téma nehézségét és a problémákat illetően: BURNETT (1996: 1–15), BAILEY (2007: 1–8), COPENHAVER (2015: 3–24).

⁴ Erről ld. LÁNG Benedek összefoglalását. LÁNG (2008).

⁵ Magyarul ld. FRAZER-IMREGH–HAMVAS (2022).

Mindezek mellett kiemelendő, hogy ebben a kontextusban a szerző elemzi Plótinus 4. *enneászán*ak vonatkozó, lélekről szóló részeit is, mivel a *De vita* harmadik könyve lényegében az ezen szövegekhez írt kommentárokból nőtt ki. Ebben az esetben újabb fontos adalékokat kapunk Ficino művének forrásait illetően, azaz Frazer-Imregh Monika ebben az esetben is kontextusba helyezi a filozófus orvos művét.

Ahogy Frazer-Imregh Monika érzékelteti is, Ficino a művével némileg nehéz, pontosabban veszélyes terepre merészkedett, hiszen mind az asztrológia, mind a mágia alkalmazása jelentős teológiai problémákba ütközött, hiszen az alapjaiban kérdőjelez meg egyes dogmákat, illetve hittitkokat (így például a szabad akarat működését), éppen ezért fontos, hogy a monográfiában olvashatunk Nagy Szent Albert és Aquinói Tamás vonatkozó nézeteiről is, akikre támaszkodva Ficino könnyebben emelhetette be ezeket a tudományokat alapvetően orvosi jellegű művének eszköztárába.

Ahogy már említettem, Frazer-Imregh Monika foglalkozik a *De vita* utóéletével is, ami igen tanulságos fejezet, hiszen megmutatja, hogy a platonikus filozófus munkája hogyan válik kanonikussá bizonyos körökben a melankólia jelenségének értelmezését, illetve kezelésének lehetőségét illetően.

A fentiek mutatják, hogy Frazer-Imregh Monika monográfiája alapos munka, amely a *De vita* ismertetésén túl kitér Ficino művének keletkezéstörténetére, ismerteti forrásait és utóéletét. A szerző gondolatmenete jól követhető, stílusa gördülékeny, továbbá alapos mind az elsődleges, mind a másodlagos források felhasználásában és azok adatolásában. A könyvet bőséges és kimerítő bibliográfia zárja. Mindez azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a kötet mind a tudós, mind a laikus olvasóközönség körében sikert fog aratni, továbbá – tekintettel filozófiai és orvostörténeti fejtegetéseire – utat fog találni a felsőfokú oktatásba is.

Felhasznált irodalom

- BAILEY 2007 M. D. BAILEY, *Magic and Superstition in Europe: A Concise History from Antiquity to the Present*, Lanham, 2007.
- BURNETT 1996 C. BURNETT, *Talismans: magic as science? Necromancy among the Seven Liberal Arts*, in: C. Burnett, *Magic and Divination in the Middle Ages. Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Vermont, 1996, 1–15.

- COPENHAVER 2015 B. P. COPENHAVER, *Magic in Western Culture: From Antiquity to the Enlightenment*, Cambridge, 2015.
- FICINO 2023 FRAZER-IMREGH M. (ford., bev., jegyz.), *M. Ficino: Három könyv az életről*, Budapest, 2023.
- FRAZER-IMREGH-HAMVAS 2022
FRAZER-IMREGH M. – HAMVAS E., *Picatrix*, Budapest, 2022.
- LÁNG 2008 B. LÁNG, *Unlocked books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania, 2008.

A KÖTET SZERZŐI

Frazer-Imregh Monika (PhD 2006) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az újplatonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinus, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az *Orpheus Noster* főszerkesztője.

E-mail címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Hamvas Endre Ádám a HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet tudományos munkatársa, valamint az SZTE ÁOK Orvosi Szaknyelvi Kommunikációs és Fordítóképző Csoport egyetemi adjunktusa. Fő kutatási területe a hermetikus irodalom, illetve annak hatás- és recepciótörténete, különös tekintettel a hermetikus irodalom és a korai kereszténység kapcsolatára.

E-mail címe: ehamvas@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-0042-2505

Kasza Péter az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének habilitált tanszékvezető docense, az MTA doktora, az OSZK-SZTE által közösen működtetett Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport vezetője. Szakterülete a 16–17. századi történetírás. Számos tanulmánya, kötete, szövegkiadása jelent meg a témában.

E-mail cím: petrusfalx@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8909-9876

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodalma (különösen Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz. második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.

E-mail címe: lazar.istvan.david@gmail.com

Máté Ágnes (PhD, 2011) az MTA Könyvtár és Információs Központ Gyűjteményszervezési Osztályának régi könyves munkacsoportjában dolgozik 2022 óta. Kutatási területe a neolatin textológia és fordítástörténet, valamint a magyar-olasz-lengyel kapcsolatok, különös tekintettel a nőtörténetre.

E-mail címe: mate.agnes.klara@gmail.com

Nagyillés János az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének docense. Kutatási területe az ezüstkori római epika, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagjaként pedig korra újkori költőnőkkel foglalkozik.

E-mail címe: nagyillesjanos@gmail.com

Szász Keve 2022-ben szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem klasszika-filológia szakán alapszakos diplomát, majd ugyanitt kapta meg 2023-ban mesterszakos diplomáját antik örökség szakirányon. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Neolatin Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Programjának elsőéves doktorandusz hallgatója.

E-mail címe: keveke6@gmail.com

Vígh Éva, a SZTE Olasz Tanszékének egyetemi tanára, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont vezetője. Kutatási területe a középkor- és újkori művelődéstörténet, a középkori, reneszánsz és barokk olasz irodalomtörténet, az udvari kultúra, a fiziognómia szerepe az irodalomban és a művészetekben, továbbá az állatszimbolika művelődéstörténete.

E-mail címe: eva.vigh@libero.it

ORCID azonosító: 0000-0002-0891-0864